

Naše společnost

časopis Centra pro výzkum veřejného mínění
Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

ročník 8 (2010), číslo 2

Martin Vávra:

**Náboženství a kvalita života
Psycho-sociální předpoklady**

Lukáš Linek:

**Zhodnocení valenční teorie volebního
chování na základě otevřených otázek
ohledně důvodů volební neúčasti**

Jiří Šafr, Věra Patočková:

**Trávení volného času v ČR
ve srovnání s evropskými zeměmi**

Irena Reifová:

**Pojem popkulturního občanství
jako teoretický rámec studia
populární kultury v socialistické
a post-socialistické společnosti**

obsah

[statí]

Náboženství a kvalita života Psycho-sociální předpoklady Martin Vávra	3
Zhodnocení valenční teorie volebního chování na základě otevřených otázek ohledně důvodů volební neúčasti Lukáš Linek	11
Trávení volného času v ČR ve srovnání s evropskými zeměmi Jiří Šafr, Věra Patočková	21
Pojem popkulturního občanství jako teoretický rámec studia populární kultury v socialistické a post-socialistické společnosti Irena Reifová	28

Náboženství a kvalita života Psycho-sociální předpoklady

Martin Vávra

Religiosity and Quality of Life Psycho-social Prerequisites

Abstract: The article deals with relationship of religiosity and psycho-social phenomena (powerlessness, normlessness, social isolation, self-estrangement and cultural estrangement) which are inhibiting factor in relation to quality of life of individuals. Theoretically this article (besides general theory of subjective quality of life) is supported by Melvinem Seeman's concept of alienation. Personal religiosity is not measured here by individual indicator only but by plurality of indicators. In regressions socio-demographic variables are more important in explaining variability indicators of psycho-social phenomena but religiosity is interesting contribution in overall explanation. Among religiosity indicators frequency of church attendance has the strongest predictive ability.

Keywords: religion, quality of life, alienation.

Jedním z konceptů, který udělal v rámci sociálních věd v devadesátých letech minulého století velkou kariéru, je (vedle například sociálního kapitálu) kvalita života¹. Nejde vlastně o jeden přesně vymezený koncept ale spíše o (velkou) rodinu navzájem propojených² teorií, výzkumů a vlastně i aktuálních a navrhovaných politik. Pod titulem kvality života se provádí široké spektrum výzkumů, od studií zabývajících se životem lidí se specifickými zdravotními problémy po dotazníková šetření reprezentativní pro celé dospělé populace států [Rapley 2003]. Zdá se, že zvýšený zájem o kvalitu života je příznačný pro dobu, která vyzvedává práva jedince a zároveň buduje složité (administrativní i tržní) mechanismy pro uspokojování jeho potřeb. Kvalita života (její zkoumání, stejně jako usilování o ni) byla vlastně důležitým konceptem už od dob osvícenství, ale, jak o tom píše například Foucault [2009], až do druhé poloviny 20. století byla důležitá především kvalita života celých populací, spíše než individuí. V průběhu druhé poloviny 20. století také došlo k určitému posunu od objektivního chápání kvality života, které bylo založeno především na měření materiálních a „biologických“ ukazatelů k pojetí více subjektivnímu. Tuto subjektivní dimenzi sledují i ve svém textu – primární pro mne jsou respondentova subjektivní hodnocení jeho situace. Studie kvality života se samozřejmě nezabývají pouze jednorozměrnou analýzou kvality, ale téměř vždy ji analyzují ve vztahu k faktorům, které mají vliv na její úroveň. Zaměřuji se zde na vztahy mezi religiozitou/spiritualitou respondenta (o tom jak ji měřit viz níže) a psychosociálními faktory, které úzce souvisí s kvalitou života chápanou objektivisticky a samy jsou tak vlastně součástí širěji chápané kvality života. Religiozita představuje specifickou charakteristiku respondenta, ve vztahu ke kvalitě života ovšem nepřilíší často zkoumanou – pokud tedy nepočítáme fakt, že nějaká „klasická“ míra religiozity, nejčastěji frekvence návštěv bohoslužeb, je někdy zařazována jako nezávisle proměnná (mezi řadou jiných nezávisle proměnných) do regresních rovnic. Specializovaných studií, zaměřených pouze na vztah religiozita – kvalita života, je málo. Jak uvádějí Hill a Pargament [2003], i ve Spojených státech (tedy zemi relativně vysoce religiozní) je takových studií prováděno poměrně málo. Je

tomu tak přesto, že pozitivní emocionální funkce náboženství byla ukázána v řadě výzkumů. Náboženství poskytuje (nebo lépe řečeno „má potenciál, aby poskytovalo“) naději a smysl [Ross 1990]. Výsledky výzkumů v tomto ohledu ovšem nejsou jednoznačné. Zdá se, že závisí, kromě jiného, i na použitých indikátorech religiozity a také indikátorech kvality života.

Používaných (objektivních i subjektivních) indikátorů kvality života je téměř nekonečné množství. To samozřejmě vyplývá z faktu, že neexistuje žádné jednoznačné měřítko kvality života.³ Výběr dimenzí pro analýzu popsanou v tomto textu lze odůvodnit dvěma způsoby. První je pragmatický. Zvolil jsem datový soubor reprezentativní pro dospělou populaci ČR, ve kterém se nacházelo dost indikátorů náboženskosti respondenta a zároveň dostatečné množství dat vztahující se k subjektivně hodnocené kvalitě života a tato dostupná data jsem zpracoval. Pragmatická definice ovšem samozřejmě v akademickém textu není dostačující. Teoretickou oporu pro zařazení dimenzí mi poskytuje koncept odcizení tak, jak je zformulován Melvinem Seemanem [1975]. U nás jeho koncept popsali ve svém textu Rabušic a Traxlerová [2008]. Seemanovo pojetí odcizení zahrnuje několik fenoménů, které odrážejí (mimo jiné) kvalitu života. Na rozdíl od teoretiků, kteří se soustředili na odcizení jako vlastnost sociálního systému, Seeman, sledující linii empirického výzkumu, vyšel z toho, že odcizení je potřeba vidět (a také měřit) jako určitý stav myslí jedince. Seeman, po rozsáhlém rozboru literatury k tématu došel k následujícím dimenzím odcizení, které je zároveň možné vnímat jako charakteristiky vnímané (ne)kvality vlastního života. Jde o bezmocnost (powerlessness), bezsmyslnost (meaninglessness), beznormovost (normlessness), kulturní odcizení (cultural estrangement), sociální izolaci (social isolation) a sebeodcizení (selfestrangement)⁴. V datech, která jsem používal, jsem identifikoval pouze některé z těchto dimenzí. Jde o bezmocnost, beznormovost a sociální izolaci (zastoupená pocitem osamělosti a také generalizovanou důvěrou vůči ostatním lidem). Další dvě součásti, sebeodcizení a kulturní odcizení pak mají v datech pouze nekompletní oporu, význam použitých proměnných nepokrývá plně význam, který jim přiřkl Seeman. Sebeodcizení, které vyjadřuje depersonalizaci a

zvěcnění sebe samého, především díky zapojení v činnostech, které člověka neuspokojují, zastupuje v mém textu pocit štěstí a spokojenosti se životem. Je zřejmé, že z hlediska klasiků teorie i výzkumů odcizení je takové řešení neuspokojivé, protože pocity štěstí a spokojenosti mohou být efektem „falešného vědomí“, ovšem z pragmatického a empirického Seemanova hlediska jde o legitimní indikátory. Pro plné pokrytí této dimenze by ovšem bylo potřeba měřit i specifitější jevy vztahující se k sebeodcizení. Kulturní odcizení je pak indikováno mírou důvěry vůči společenským institucím. I zde jde o neúplné pokrytí významu, protože u kulturního odcizení jde primárně o „subjektivní pocit vzdálenosti či oddálení se hodnotám dominantním ve společnosti“ [Rabušic, Traxlerová 2008: 10]. Nedůvěra institucím představuje pouze část takového odcizení. Bezmocnost, která je definována jako vnímaná nesrozumitelnost okolního světa a nejistota ohledně jednání, neměla v datech oporu. Je ovšem třeba uvést, že tato dimenze by měla silně korelovat s ostatními dimenzemi, především s bezmocností, která tak může do značné míry sloužit jako její „proxy“ indikátor.

Indikátory kvality života

Podívejme se na proměnné, které jsem zařadil do analýzy trochu podrobněji⁵ a pokusme se stanovit předpoklady o jejich vztahu k religiozitě člověka.

Bezmocnost lze definovat jako pocit člověka, že není schopen řídit chod dění kolem sebe a že na něj nemá žádný nebo jen nepatrný vliv. Opakem pocitu bezmocnosti je vysoká míra přesvědčení o **osobní účinnosti (self efficacy)** jedince. V mé analýze má bezmocnost dva (navzájem velmi silně zkorelované) aspekty. Jedním je bezmocnost vůči „nadlidským“ silám, druhou pak bezmocnost vůči lidem. Očekávání ve vztahu náboženskosti jsou rozporná. Na jedné straně bychom mohli očekávat, že vzhledem k tomu, že většina náboženství propouje podřízenost běhu světa i života člověka „vyšší autoritě“, lidé, kteří mají náboženské vyznání, budou mít vyšší skóry v dimenzi bezmocnosti. Na straně druhé jak ukazují některé výzkumy [Ross 1990; Hill, Pargament 2003], tento vztah platit nemusí, zvláště v oblasti pocitu bezmoci vůči (mocným) lidem, a to zvláště pokud místo tradičních měr náboženskosti použijeme míry „alternativní“.

Beznormovost je určena jako přesvědčení, že dodržování norem není nezbytné, respektive že nevede k požadovaným výsledkům. Náboženskost (alespoň ta, která je u nás naprosto dominantní, tedy ta zakořeněná v křesťanství) podle řady výzkumů souvisí s větším důrazem na dodržování norem [například Hamplová 2000], nejsilnější je tento vliv ovšem u norem, které nějakým způsobem silně souvisejí s tématy, která v současných křesťanských církvích silně rezonují – například rodina, interrupce nebo euthanasie. Najdeme ovšem výše zmíněný vztah i u norem, které tento náboj nemají? Jak vidno z přílohy, proměnnou beznormovost tvoří dvě položky vztahující se k porušování norem určených pro ochranu státních financí.

Pocit osamělosti/sociální izolace spočívá v přesvědčení člověka o své izolovanosti od ostatních lidí. V literatuře můžeme

najít závěry, které převážně potvrzují, že existuje negativní vztah mezi pocitem osamělosti a religiozitou – spíše ovšem náboženskými aktivitami než niternou religiozitou. Johnson a Mullins [1989] uvádějí, že účast na sociálních aktivitách spjatých s náboženskou vírou (účast na bohoslužbách, dobrovolnická práce v rámci církve) tento pocit výrazně oslabuje (dokonce více než aktivity s rodinnými příslušníky nebo přáteli), zatímco subjektivní religiozita (při kontrole náboženských aktivit) žádný významný vztah k pocitu osamělosti nemá. Kirkpatrick, Shillito a Kellas [1999] pak na základě svého vlastního výzkumu píšou o tom, že tento vztah je významný pouze v případě žen.

Štěstí a spokojenost zde používám jako indikátor **sebeodcizení**. Pomáhá náboženství lidem dosáhnout štěstí a spokojenosti? Výsledky sociologických výzkumů jsou i v tomto rozporuplné. Například Lewis, Maltby, Day [2005] uzavírají svůj výzkum s tím, že se nedá potvrdit pozitivní vztah mezi náboženskostí a pocity štěstí či spokojenosti. Oproti tomu je možné uvést studie L. J. Francise a jeho kolegů [například Robbins, Francis 1996], které ukazují, že pozitivní vztah mezi náboženskou příslušností a aktivitami a pocity štěstí a spokojenosti existuje. Také Hackney a Sanders [2003] ve své metaanalýze docházejí k závěru, že takový vztah existuje.

Důvěra je jedním z klíčových témat sociologie od devadesátých let minulého století a to především ve vztahu ke kvalitě společenských procesů. Důvěra ovšem pozitivně nesouvisí pouze s kvalitou společností (v duchu prací například Putnama [1994] nebo Fukuyamy [1996]), ale také s kvalitou života jedince. Je ovšem potřeba rozlišit **generalizovanou důvěru v ostatní členy společnosti a důvěru institucím**. **Generalizovaná důvěra** mi slouží primárně jako indikátor sociální izolace (nedůvěra vůči lidem posiluje izolaci), zároveň ale, jak upozorňuje Seeman [1975], je možné ji chápat i jako ukazatel míry beznormovosti. Má to svou logiku – jak píše Uslaner [2002: 241]: „důvěra ostatním je založena na předpokladu, že jsme všichni součástí stejné „morální komunity“ – kořeny této generalizované důvěry jsou tedy kulturní a lze říci, že do jisté míry i náboženské. Uslaner také ve stejném textu uvádí náboženství (zejména v podobě silného náboženského přesvědčení a pravidelných náboženských aktivit) jako jeden z možných zdrojů důvěry ve společnost. **Důvěra společenským institucím** je pro mě indikátorem míry společenského a kulturního odcizení.

Jak je vidět v následující tabulce, jde o fenomény navzájem poměrně silně zkorelované (což je v dobrém souladu s tím co píše sám Seeman). Pozitivní zkorelovanost odpovídající teorii lze považovat za částečný důkaz validity mnou použitých indikátorů.

Jak vidno, beznormovost má s ostatními proměnnými nejnižší hodnoty korelací. Ostatní proměnné jsou silně zkorelovány a to v předpokládaném směru. Například pocit osamělosti souvisí s vnímáním sebe sama jako bezmocného. Nebo naopak, vyšší hodnoty důvěry vůči ostatním lidem souvisí s nižšími hodnotami pocitů bezmocnosti. Potvrzuje se to, co předpokládají teorie kvality života [Rapley 2003] stejně jako Seemanovo [1975] pojetí anomie, tedy že jde o navzájem spjaté a navzájem se ovlivňující fenomény.

Tabulka 1: Korelace mezi jednotlivými proměnnými psychosociálních předpokladů kvality života

	Bezmocnost				
Osamělost	0,32	Osamělost			
Štěstí a spokojenost	-0,18	-0,35	Štěstí a spokojenost		
Důvěra institucím	-0,15	-0,12	0,18	Důvěra institucím	
Důvěra lidem	-0,19	-0,26	0,26	0,34	Důvěra lidem
Beznormovost	0,01	0,08	0,04	-0,01	-0,04

Výzkum DIN, N > = 857, Pearsonovy korelační koeficienty

Pro analýzu v tomto textu využívám data z výzkumu Detradicionalizace náboženství z roku 2006⁶ (dále i jako DIN). Jde o výzkumné šetření reprezentativní pro celou dospělou populaci ČR.

Kdo je religiózní a jakým způsobem?

Ve svém textu sleduji především souvislost náboženské orientace jedince s dalšími subjektivními charakteristikami. Určit ovšem nějak jednoznačně „náboženskou orientaci“ (případně religiozitu, spiritualitu či víru⁷) člověka je velmi obtížné. Nabízejí se klasické indikátory příslušnosti k církvi, respektive vyznání⁸ nebo účasti na bohoslužbách. Jejich problémem je ovšem to, že reflektují „klasické“ podoby religiozity, spojené s církevními organizacemi a účastí na jejich ceremoniích. Dnes je stěží udržitelné užívat toto ve výzkumu jako jediné pojetí. Jak upozorňují Hamplová a Řeháková [2009] nebo Nešpor s Lužným [2008], právě takové pojetí vede k (falešnému) závěru, že česká populace je „ateistická“ například proto, že jen velmi malá část dospělé populace se účastní bohoslužeb. Návštěva nedělní bohoslužby je jistě jednou z nejdůležitějších praktik, kterou by měl věřící u nás nejsilněji praktikovat a zároveň stále platí (jak uvidíme dále), že proměnná, která frekvenci návštěv bohoslužeb měří, má řadu interpretovatelných korelací s dalšími proměnnými, ale brát ji jako jedinou proměnnou by bylo poněkud „zpozdlé“. Neplatí to pouze pro ČR. Danièle Hervieu-Léger [1990] ukazuje na případu Francie, že i lidé, kteří se za katolíky považují a kteří jsou za ně považováni samotnou církví, nemusí pravidelně na bohoslužby chodit. V příloze číslo 3 můžeme sledovat vztah mezi třemi mírami religiozity – návštěvností bohoslužeb, „objektem víry“⁹ a deklarovaným vyznáním. Vidíme, že tři tabelované proměnné spolu navzájem velmi silně souvisí, ovšem nejsou vzájemně zaměnitelné. Z tabulky například vyplývá, že ve výzkumu 16 respondentů uvedlo nějaké (většinou katolické) vyznání, ovšem současně si myslí, že „neexistuje Bůh, duch, ani nadpřirozená síla“, což je jistě v naprosto základním

rozporu s vyznáním všech ve výzkumu zastoupených církví. Proto ve své analýze pracuji s více ukazateli religiozity současně. Jde o vyznání respondenta, frekvenci návštěv bohoslužeb a to jak v době provádění výzkumu tak i v dětství respondenta (respondenti se měli při odpovídání na tuto otázku rozvzpomenout na dobu kdy jim bylo 11 až 12 let), „tradiční víru“ a „alternativní víru“¹⁰. Silná souvislost mezi jednotlivými indikátory religiozity je zřejmá z tabulky číslo dva.

Podle očekávání nejslabší korelace má k ostatním indikátorům míra „alternativní religiozity“, ovšem vzhledem k tomu, že pod touto „alternativou“ se ve výzkumu skrývala například víra v sílu talismanů či vypovídací schopnost horoskopů, tedy z hlediska oficiální nauky křesťanských církví prvky poměrně „heterodoxní“, pak i takto silné korelace by bylo možné považovat za překvapení.

Analýza

Nyní již pojďme k samotné analýze vztahů mezi různými měrami religiozity a proměnnými, které jsme označili jako „psychosociální předpoklady kvality života“.

Abychom ještě před provedením regresní analýzy ověřili, zda mezi religiozitou a proměnnými vyjadřujícími psychosociální předpoklady kvality života (respektive anomii) existují významné párové vztahy, použili jsme analýzu rozptylu. Nejvíce koherentní vztah nacházíme mezi religiozitou a důvěrou institucím a lidem. Důvěra institucím má významný vztah ke všem měřám religiozity s výjimkou přihlášení se k nějakému vyznání. Generalizovaná důvěra lidem má významný vztah s „objektem víry“ (tedy tím, jakým způsobem respondent vnímá nebo nevnímá boha) a frekvenci návštěv bohoslužeb. Význam všech těchto vztahů je v podstatě stejný – více religiozní více důvěřují. Zajímavé je, že nejméně důvěřují jak lidem, tak i institucím nikoli ti, kdo zvolili odpověď „neexistuje Bůh, duch, ani nadpřirozená síla“, ale ti, kteří vybrali „nevím, je mi to jedno“. To je v dobrém souladu s tím, co píše Rossová [1990] o vztahu mezi zvládnutím stresu a religiozitou, tedy že

Tabulka 2: Korelace mezi jednotlivými indikátory religiozity respondenta

	Deklarované vyznání respondenta (má/nemá)		
Frekvence účasti na bohoslužbách v současnosti	0,55	Frekvence účasti na bohoslužbách	
„Alternativní“ víra	0,30	0,29	„Alternativní“ víra
Tradiční víra	0,50	0,65	0,57

Výzkum DIN, N > = 935, Pearsonovy korelační koeficienty

stres zvládají relativně lépe jak lidé religiozní, tak „ateisté“, a to ve srovnání právě s lidmi nábožensky lhostejnými.

Pro pocity bezmocnosti platí, že významně souvisejí se všemi použitými měrami religiozity s výjimkou frekvence návštěv bohoslužeb. Platí vcelku očekávatelně, že vyšší míry religiozity souvisí i s vyšší mírou bezmocnosti. Pro interpretaci tohoto vztahu je potřeba si povšimnout, že bezmocnost se skládá ze dvou (navzájem vysoce z Korelovaných) faktorů – jeden sytí položky vyjadřující spíše podřízenost vůči vyšším silám – tento faktor bychom mohli nazvat „fatalistický“, druhý pak položky, které mají vyjádřit bezmoc vůči „mocným lidem“. Jde tedy o faktor „společenské (popřípadě politické) bezmoci“.

Osamělost je proměnnou, která má s většinou proměnných vyjadřujících religiozitu nevýznamné vztahy. Výjimkou je pouze vztah mezi pocitem osamělosti a podobou víry v boha. Lidé, kteří v nějakou „vyšší sílu“ věří, se cítí méně osamělí než ti, kdo volí odpověď „nevím“. Stejně jako u důvěry platí, že nejde o lineární vztah, neboť „ateisté“ se cítí méně osamělí než „agnostici“. Co se týče škály vyjadřující míru osobního štěstí a spokojenosti respondenta, pak existují významné bivariální vztahy mezi ní a proměnou zjišťující, zda se respondent hlásí či nehlásí k nějakému vyznání. Respondenti, kteří se hlásí k nějakému vyznání, se jeví jako méně spokojení a šťastní ve svém životě. Beznormovost pak má statisticky významný vztah pouze k deklarovanému vyznání respondenta, kdy ti, kteří se k nějakému vyznání hlásí, jsou k porušování norem méně tolerantní – jde ovšem o vztah na hranici věcné významnosti.

Všechny výše zmíněné vztahy přispívají k vytvoření profilu respondenta – ukazují, které stavy proměnných se spíše vyskytují společně. Problémem této analýzy je ale to, že za nalezenými vztahy může ve skutečnosti stát vliv jiné proměnné (například věku nebo pohlaví) a jiné reálně existující vztahy mohou být zakryty. Proto ústředním momentem méj analýzy bylo vytvoření regresních modelů. Pro každou ze zkonstruovaných proměnných vyjadřujících „sociálně-psychické“ předpoklady kvality života byl vytvořen jeden, v kterém byla v pozici závisle proměnné. Jako nezávisle proměnné jsem použil skupinu sociodemografických proměnných (věk, pohlaví, vzdělání, velikost místa bydliště), příjem domácnosti jakožto indikátor sociálního postavení a frekvence stýkání se s přáteli jako indikátor individuálního sociálního kapitálu. V následující části rozeberu postupně výsledky regresních modelů. Podrobnější údaje (standardizované regresní koeficienty a signifikance) nalezne čtenář v příloze 4. V posledním a předposledním řádku tabulky jsou uvedeny podíly variability vysvětlené pouze socio-demografickými proměnnými respektive všemi proměnnými uvedenými v tabulce. Rozdíly mezi těmito dvěma řádky tedy udávají, zjednodušeně řečeno, jaká je „přidaná hodnota“ proměnných měřících religiozitu pro vysvětlení proměnných vyjadřujících kvalitu života. Pro výpočet regresních koeficientů byl použit program SPSS, metoda Enter.

Jako první jsem analyzoval vztahy ke **generalizované důvěře lidem**. Frekvence účasti na bohoslužbách se ukazuje (podle hodnoty standardizovaného beta-koeficientu) jako vůbec nejsilnější predikátor důvěry ostatním lidem z proměnných zařazených do regrese. Výsledky naznačují, že čím častěji se někdo bohoslužeb zúčastňuje, tím spíše bude ostatním důvěřovat. Potvrzuje se zde tedy vztah, který jsem zjistili už pomocí analýzy rozptylu. Zajímavé je, že další indikátory religiozity významné ve vztahu ke generalizované důvěře nebyly a

to platilo i v případě, kdy jsem návštěvu bohoslužeb z regrese odstranil.¹¹ Platí také, že o něco častěji vyjadřují důvěru muži a také starší lidé, u těchto dvou proměnných jsou ovšem jejich vztahy k závisle proměnné na hranici statistické významnosti (nemluvě o významnosti věcné). U **důvěry institucím** je struktura vztahů obdobná s tím, že vedle návštěv bohoslužeb se mezi proměnnými odrážejícími religiozitu respondenta jako významně ukazuje i deklarované vyznání respondenta.

Mezi socio-demografickými indikátory má na hodnoty **štěstí a spokojenosti** největší pozitivní vliv příjem a vzdělání a také míra společenských kontaktů. Mezi mírami religiozity je podporuje chození na bohoslužby. Ostatní proměnné zjišťující religiozitu respondenta nejsou s pocity štěstí a spokojenosti ve významném vztahu.

Na vnímanou **bezmocnost** působí mezi analyzovanými proměnnými především vzdělání, ovšem hned za ním je účast na bohoslužbách. Pozoruhodné je, že oproti očekáváním vyšší frekvence návštěv bohoslužeb souvisí s nižší mírou vnímané bezmocnosti. Je ale potřeba vědět, že tento vztah v regresi nacházíme pouze když jsou v něm i další míry religiozity. Pokud zařadíme vedle socio-demografických proměnných pouze samotnou frekvenci návštěv bohoslužeb pak u žádný významný vztah k pocitu bezmocnosti nenajdeme. Náboženské vyznání respondenta stejně jako vysoké skóre u „alternativní“ víry pocit bezmocnosti zvyšují. Zdá se tedy, že je rozdíl mezi „pouhým“ pasivním vyznáním a religiozitou aktivní, kdy aktivita a setkávání s dalšími členy církve působí proti pocitům bezmocnosti. To je také v souladu s tím, že pocit bezmocnosti snižují i společenské kontakty.

Co se týče **beznormovosti**, nejsilnější vliv na hodnoty této proměnné má věk. Čím starší respondent je, tím méně toleruje porušování norem. Také platí, že ženy jsou více orientované na dodržování sociálních norem než muži, stejně tak respondenti z menších sídel, ve srovnání s těmi z větších měst. Naopak lidé s vyšší mírou společenských kontaktů jsou k porušování norem (alespoň těch zařazených v této analýze) tolerantnější. Regresní koeficienty u žádného z indikátorů religiozity nejsou dost vysoké, aby přesáhly práh statistické (neřku-li věcné) významnosti. Zdá se tedy (je ale potřeba zachovávat opatrnost – škála měřící beznormovost respektive normativitu respondentů se skládá pouze ze dvou položek), že pokud nepoužijeme „prověřené“ normy u nichž můžeme vztah k náboženskosti předpokládat (například ty týkající se euthanasie), ale normy vztahující se například jako v tomto případě k porušování norem ve vztahu ke státní správě pak religiozita nemusí mít velký vliv.

Pocit osamělosti snižuje, zdá se, vyšší vzdělání, také lidé s vyšším příjmem se cítí méně osamělí. Naopak silnější pocit osamělosti mají lidé žijící spíše v menších sídlech a také respondenti muži. Jistě nepřekvapí, že méně osamělí se cítí lidé s vyšší intenzitou společenských kontaktů. Mezi mírami náboženskosti není žádná, která by měla k pocitu osamělosti významný vztah (i když účast na bohoslužbách, a to jak ta současná, tak i účast v době dětství, je na hranici statistické významnosti) – což odpovídá tomu, co jsme našli (nebo spíše nenašli) i ve dvoustranných vztazích mezi proměnnými s pomocí analýzy rozptylu.

Celkově modely vysvětlují mezi 7 a 13 procenty variability závisle proměnných. Proměnné vyjadřující religiozitu respondenta se podílejí na této vysvětlené variabilitě zhruba

třemi procentními body (přesné údaje jsou uvedeny v příloze číslo 4).

Závěry

Tento text jistě není žádným konečným slovem v debatě o vlivu religiozity na kvalitu života. Jde pouze o dílčí rekonstrukci problému, který v rámci české sociologie nebyl zatím příliš často řešen. Kdybych měl nějak v krátkosti shrnout závěry, ukázalo se, že proměnné jako vzdělání, příjem nebo společenské kontakty mají na závisle proměnné v regresních modelech větší vliv než proměnné měřící religiozitu respondenta. Nejsilnější vliv (měřeno nárůstem podílu vysvětlené variability) má religiozita u důvěry institucím a pocitu bezmocnosti. Přesto představují zajímavý a významný příspěvek k vysvětlení zkoumaných proměnných. Nejčastěji (u čtyřech ze šesti závisle proměnných) měla významný vliv frekvence návštěv bohoslužeb v době provádění výzkumu. Tato proměnná se jako významná neukázala pouze u beznormovosti a pocitu osamělosti, kde ovšem neměla významný vliv ani jedna z proměnných měřících religiozitu. Naopak to, zda a jak často navštěvoval respondent bohoslužby ve svém dětství (což zde indikuje náboženskou socializaci), se jako významné pro současnou vnímanou kvalitu neukázalo.

Účast na bohoslužbě představuje aktivní a také sociální aspekt religiozity respondenta. Zdá se tedy, že se v jejím vlivu spojují jak společenské kontakty, tak i samotná náboženská účast respondenta. Ve dvou případech (bezmocnost, důvěra institucím) se jako významné ukázalo i to, zda respondent uvedl, že má nějaké náboženské vyznání. V jednom případě (pocit bezmocnosti) pak měla významná výši regresního koeficientu i míra „alternativní“ religiozity. Přesvědčení spojená s tradiční (křesťanskou) podobou víry se neukázala jako významná v žádném z analyzovaných případů. Částečně je to způsobeno přeléváním síly vlivu mezi jednotlivými indikátory, které jsou navzájem zkorelovány. Ale dokonce i v případě, že tradiční religiozita vstupuje do regrese z proměnných odrážejících religiozitu jako jediná, má významný vliv pouze u důvěry lidem (kterou posiluje). Jde tedy o proměnnou (připomeňme, že zahrnuje víru v tradiční křesťanské fenomény jako nebe nebo peklo), která ve srovnání s náboženskými aktivitami i přihlášením se ke konkrétní konfesi nemá příliš silný vztah k dalším charakteristikám respondenta. Samozřejmě platí, že analýza by bylo vhodné provést i na dalších relevantních datech, aby zde uvedené závěry byly potvrzeny nebo vyvráceny.

literatura

- Foucault, Michel. 2009. *Zrození biopolitiky*. Brno: CDK
- Fukuyama, Francis. 1996. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Simon and Schuster.
- Hackney, Charles, Glenn Sanders. 2003. „Religiosity and Mental Health: A Meta-Analysis of Recent Studies“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 42 (1): 43–55.
- Hamplová, Dana. 2000. *Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti. Mezinárodní srovnání na základě empirického výzkumu ISSP*. Sociologické studie. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Hamplová, Dana, Blanka Řeháková. 2009. *Česká religiozita na počátku 3. tisíciletí*. Sociologické studie. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Hervieu-Léger, Daniele. 1990. „Religion and Modernity in the French Context: For a New Approach to Secularization“. *Sociology of Religion* 51 (Special Issue): 15-25.
- Hill, Peter, Kenneth Pargament. 2003. „Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality“. *American psychologist* 58 (1): 64-74.
- Johnson, Doyle, Larry Mullins. 1989. „Religiosity and Loneliness Among the Elderly“. *Journal of Applied Gerontology* 8 (1): 110-131.
- Kirkpatrick, Lee, Daniel Shillito, Susan Hellas. 1999. „Loneliness, Social Support, and Perceived Relationships with God“. *Journal of Social and Personal Relationships* 16 (4): 513-522.
- Lewis, Christopher, John Maltby, Liz Day. 2005. „Religious Orientation, Religious Coping and Happiness Among UK Adults“. *Personality and Individual Differences* 38 (5): 1193–1202.
- Nešpor, Zdeněk, Dušan Lužný. 2008. *Náboženství v menšině: religiozita a spiritualita v současné české společnosti*. Praha: Malvern.
- Putnam, Robert. 1994. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Rapley, Mark. 2003. *Quality of Life Research: A Critical Introduction*. London: SAGE.
- Rabušic, Ladislav, Marie Traxlerová. 2008. „Jak měřit bezmocnost: předběžné výsledky“. *Data a výzkum* 2 (1): 7 – 29.
- Robbins, Mandy, Leslie J. Francis. 1996. „Are Religious People Happier? A Study Among Undergraduates“. Pp 207-217 in Leslie J. Francis, William K. Kay, William S. Campbell (eds). *Research in Religious Education*. Leominster: Gracewing Publishing.
- Ross, Catherine. 1990. „Religion and Psychological Distress“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 29 (2): 236-245.
- Seeman, Melvin. 1975. „Alienation Studies“. *Annual Review of Sociology* 1: 91-123.
- Uslaner, Eric. 2002. „Religion and Civic Engagement in Canada and the United States“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (2): 239-254.

Přílohy

Příloha 1: Proměnné zařazené v analýze a jejich konstrukce – míry psychosociálních předpokladů kvality života

Název zkonstruované proměnné a její reliabilita	Původní proměnné
Bezmocnost Cronbachovo alfa (CA) = 0,707	Když se lidé jako já dostanou do konfliktu s mocnými lidmi, mají jen malou šanci chránit svoje osobní zájmy. Co se mi v životě přihodí, je do značné míry výsledkem náhody. Není vždycky smysluplné, abych si věci plánoval(a) dlouho dopředu, protože spousta věcí je otázkou štěstí nebo smůly. Můj život mají ve svých rukou lidé, kteří mají moc. K dosažení toho, co chci, se potřebuji zalíbit důležitým lidem. K dosažení toho, co chci, potřebuji mít štěstí. Co se mi v životě přihodí, je do značné míry výsledkem osudu.
Pocit osamělosti (CA) = 0,715	Nejsem rád(a), že musím v životě dělat tolik věcí sám(a). Mám pocit, že mi nikdo opravdově nerozumí. Většina mých vztahů s lidmi je velmi povrchní.
Štěstí a spokojenost (CA) = 0,796	Celková spokojenost s životem Jak byste řekl(a), že jste šťastný(á)?
Důvěra institucím (CA) = 0,870	Důvěra v parlament Důvěra v soudy a právní systém Důvěra v politické strany Důvěra v Evropský parlament Důvěra v Organizaci spojených národů
Generalizovaná důvěra ostatním lidem (CA) = 0,693	Jak často se Vás lidé budou snažit zneužít? Řekl(a) byste, že se lidem dá důvěřovat?
Beznormovost (CA) = 0,744	Plátce daně nepřízná všechny své příjmy, aby platil nižší daně z příjmu. Člověk dá o sobě státní správě nesprávné informace, aby dostal sociální dávky, na které nemá nárok.

Příloha 3: Vztah mezi třemi mírami religiozity (v buňkách je počet respondentů)

	jak často navštěvujete bohoslužby		
	nikdy	méně než jednou měsíčně	měsíčně a častěji
Nevedl vyznání			
existuje Bůh jako osoba	3	3	0
existuje nějaká forma ducha nebo životní síly	62	60	0
existuje nějaká nadpřirozená síla	55	21	0
nevím, ale rád bych to věděl/a	96	46	0
nevím, je mi to jedno	100	16	0
neexistuje Bůh, duch, ani nadpřirozená síla	129	23	0
Uvedl vyznání			
existuje Bůh jako osoba	10	27	71
existuje nějaká forma ducha nebo životní síly	32	88	46
existuje nějaká nadpřirozená síla	25	45	12
nevím, ale rád bych to věděl/a	38	67	10
nevím, je mi to jedno	5	10	0
neexistuje Bůh, duch, ani nadpřirozená síla	16	6	1
Výzkum DIN, N = 1123			

Příloha 2: Proměnné zařazené v analýze a jejich konstrukce – míry religiozity

Název proměnné (pokud je zkonstruována, tak i její reliabilita)	Původní proměnné (u zkonstruovaných) popřípadě kategorie proměnných
Vyznání respondenta (analogicky vyznání rodičů respondenta)	Respondenti dostali otázku „Jaké je Vaše náboženské vyznání?“ a vybrali si jednu z nabízených odpovědí, nebo uvedli vlastní odpověď. Na tomto základě jsem vytvořil dichotomickou proměnnou. Všichni kdo zde uvedli nějaké vyznání byli předeni do kategorie „má vyznání“ zbytek do kategorie „bez vyznání“.
Frekvence návštěv bohoslužeb (v současnosti i ve věku 11 nebo 12 let respondenta)	nikdy méně než jednou ročně asi jednou nebo dvakrát za rok několikrát za rok asi jednou za měsíc 2-3x za měsíc téměř každý týden každý týden několikrát za týden
Frekvence motliteb	nikdy méně než jednou ročně asi jednou nebo dvakrát za rok několikrát za rok asi jednou za měsíc 2-3x za měsíc téměř každý týden každý týden několikrát za týden jednou denně několikrát denně
Předmět víry	Podnět v dotazníku zněl: „Řekněte mi, který z těchto výroků se nejlépe shoduje s vaší vírou v Boha“. Jednotlivé možnosti odpovědí viz první sloupec přílohy číslo 3.
Tradiční víra (CA) = 0,920	Věříte v peklo? Věříte v nebe? Věříte v náboženské zázraky?
„Alternativní“ víra (CA) = 0,892	Věříte, že horoskop může ovlivnit běh života člověka? Věříte, že někteří věštcí mohou předvídat budoucnost? Věříte, že amulety občas přinášejí štěstí? Věříte, že lidstvo vstupuje do nového duchovního věku?

Příloha 4: Standardizované regresní koeficienty a signifikance

	Generalizovaná důvěra lidem		Důvěra institucím		Beznormovost		Štěstí a spokojenost		Pocit osamělosti		Pocit bezmocnosti	
	Stand. β	Sig.	Stand. β	Sig.	Stand. β	Sig.	Stand. β	Sig.	Stand. β	Sig.	Stand. β	Sig.
Věk	-0,10	0,04	0,07	0,18	0,17	0,00	-0,07	0,15	0,03	0,55	0,05	0,27
VŠ vzdělání	-0,07	0,09	-0,07	0,10	0,00	0,95	0,13	0,00	0,11	0,01	0,19	0,00
Maturita	-0,07	0,08	-0,08	0,06	0,04	0,36	0,12	0,00	0,11	0,00	0,13	0,00
Pohlaví (muž)	0,08	0,03	0,06	0,10	-0,09	0,02	-0,05	0,14	-0,10	0,01	0,00	0,96
Příjem domácnosti	-0,14	0,00	-0,14	0,00	-0,01	0,84	0,17	0,00	0,19	0,00	0,08	0,05
Velikost obce respondenta	0,11	0,00	0,14	0,00	0,09	0,02	-0,02	0,66	0,10	0,01	0,08	0,05
Společenské kontakty	-0,11	0,01	-0,01	0,82	-0,11	0,00	0,09	0,02	0,12	0,00	0,08	0,04
Míry religiozity												
Frekvence účasti na bohoslužbách ve věku 11 nebo 12 let respondenta	0,03	0,61	-0,02	0,76	0,06	0,27	-0,09	0,08	-0,09	0,06	-0,08	0,16
Frekvence účasti na bohoslužbách nyní	-0,17	0,00	-0,17	0,00	0,02	0,67	0,15	0,00	0,09	0,08	0,13	0,02
Tradiční víra	-0,02	0,65	0,01	0,84	-0,02	0,66	-0,03	0,62	-0,04	0,47	0,00	0,94
„Alternativní“ víra	-0,03	0,52	0,07	0,13	0,04	0,41	0,00	0,93	0,02	0,71	0,10	0,03
Deklarované vyznání respondenta (má vyznání)	0,00	0,92	0,14	0,01	-0,06	0,21	-0,05	0,30	-0,04	0,41	-0,11	0,04
Podíl vysvětlené variability pro modely pouze se socio-demografickými proměnnými	R square=0,063		R square=0,052		R square=0,035		R square=0,105		R square=0,101		R square=0,074	
Podíl vysvětlené variability pro modely se všemi proměnnými	R square=0,08		R square=0,094		R square=0,073		R square=0,132		R square=0,119		R square=0,104	
Výzkum DIN												

PhDr. Martin Vávra je odborným pracovníkem – doktorandem v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., kde se zabývá managementem a archivací dat ze sociologických výzkumů a metodologií sociologických výzkumů. V současnosti se zde také podílí na projektu Proměny české religiozity v mezinárodním srovnání, ISPP 2008. Tématem disertace, na které pracuje, jsou sociologické aspekty proměn trestního práva po roce 1989. Je také výzkumným pracovníkem CESES FSV UK. Zaměřuje se zde na výzkumy hodnot ve společnosti. V současnosti se podílí na řešení výzkumného grantu „Sdílené hodnoty a normy chování jako zdroj posilování sociální koheze a překonávání negativních dopadů sociální diferenciací v ČR“. Lze jej kontaktovat na adrese: martin.vavra@soc.cas.cz

poznámky

- Text byl vypracován v rámci grantů „Proměny české religiozity v mezinárodním srovnání, ISPP 2008“ GA ČR č. 403/08/0720 a „Zdraví a rodina - ISPP 2011 a 2012“ GA ČR č. P404/11/0145.
- Personálně či vzájemnými odkazy.
- Žádná ISO norma kvality života nebyla naštěstí (zatím) zavedena.
- Český překlad Seemanových pojmů jsem přebral z textu Rabušice a Traxlerové [2008].
- Konstrukce proměnných, které tyto dimenze v analýze reprezentují je vysvětlena v příloze 1.
- Více k tomuto výzkumu, stejně jako samotná data z výzkumu je možno najít v systému NESSTAR (<http://nesstar.soc.cas.cz/webview/>), který spravuje Sociologický datový archiv při Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i.
- Nadále budu pro subjektivní náboženské přesvědčení, postoje a přináležení používat výraz religiozita.

- Ve výzkumu DIN respondent dostal následující otázku: „Jaké je Vaše náboženské vyznání?“ Jako možné odpovědi mu byly nabídnuty „římskokatolické“, „českobratrské evangelické“, „československé husitské“, „ostatní křesťanské VYPIŠTE“, „ostatní mimokřesťanské VYPIŠTE“, „žádné“.
- Respondent dostal podnět: „Řekněte mi, který z těchto výroků se nejlépe shoduje s vaší vírou v Boha.“ Jako možné odpovědi byly uvedeny ty, které jsou v prvním sloupci přílohy 3.
- Konstrukce těchto proměnných je rozebrána v příloze 2.
- Jak je vidět výše, všechny indikátory religiozity jsou navzájem zkorelované a proto bylo potřeba takto ověřit i to, zda se síla vlivu mezi nimi „nepřelévá“.

Zhodnocení valenční teorie volebního chování na základě otevřených otázek ohledně důvodů volební neúčasti¹

Lukáš Linek

Evaluation of the Valence Theory of Electoral Behaviour on the Basis of the Open-Ended Questions Concerning the Main Reason of Abstention

Abstract: The aim of the study is to explore the valence theory's account of voter turnout using open-ended questions which measured the main reason given by voters for electoral abstention. The focus was on the claim of the valence theory concerning the respondent's expected benefit from participating in an election. Data from five post-election studies undertaken between 2004 and 2010 are analysed. The empirical results reveal that electoral abstention is explained by four key factors. Voters and non-voters differ as valence theory suggests because the latter exhibit less interest in politics, less trust in politicians and parties, less knowledge of who to vote for, and a feeling that voting does not change anything. These empirical results are consonant with the predictions made by valence theory and demonstrate that electoral participation is strongly determined by expected benefits.

Keywords: turnout, abstention, open-ended questions, valence politics.

V posledních letech získává mezi výzkumníky volebního chování na oblibě valenční teorie volebního chování [Clarke, Sanders, Stewart, Whiteley 2004, 2009; Clarke, Kornberg, Scotto 2009]. Tato teorie využívá konkrétní tvrzení ohledně motivací jedinců při jejich rozhodování, zda se voleb zúčastní a pro kterou stranu budou hlasovat. Pro volbu strany a tedy volební účast jsou klíčové dvě základní motivace voliče k volbě politické strany. První možností je, že volič vnímá rozdílnost mezi stranami z hlediska jejich programových pozic a že požaduje konkrétní programové řešení nabízené stranou, resp. se mu významně blíží. Druhou možností je, že požaduje řešení problému, o jehož řešení není mezi stranami sporu, ale k jehož řešení považuje pouze některou ze stran za kompetentní. Čím větší je vnímaná rozdílnost mezi stranami z hlediska programu a kompetence a čím blíže se volič jedné z odlišných stran blíží, tím větší je pravděpodobnost hlasování pro tuto stranu a tedy i volební účast.

Testování valenční teorie volebního chování a srovnávání její explanační schopnosti s ostatními teoriemi volebního chování bývá prováděno na základě multivariačních statistických analýz dat, která jsou v dotazníkových šetřeních získána pomocí uzavřených otázek. Tyto analýzy odvozují motivace jedinců ze statistických analýz množství proměnných. Můj přístup v této studii je odlišný, neboť motivace jedinců budu zkoumat na základě otevřených otázek po důvodech jednání. Cílem tohoto příspěvku je prozkoumat tvrzení valenční teorie volebního chování ohledně motivací a důvodů volební účasti. Konkrétně budou studována tvrzení, která se týkají konstrukce očekávaného užitku z volební účasti. Ten totiž vzniká na základě programové a kompetenční odlišnosti stran (oproti hodnocení stran jako stejných) a na základě programové blízkosti ke straně či hodnocení strany jako kompetentní (oproti vzdálenosti a hodnocení strany jako nekompetentní).

K prozkoumání výše uvedených tvrzení valenční teorie ohledně motivací volební ne/účasti využiji otevřené otázky z pěti povolebních dotazníkových šetřeních (Česká volební studie 2006 a 2010, Evropská volební studie 2004, šetření konané

po volbách do Evropského parlamentu 2009 a po volbách do krajských zastupitelstev v roce 2008). Respondenti byli v těchto šetřeních po negativní odpovědi na otázku ohledně účasti ve volbách dotázáni na to, jaký byl hlavní důvod jejich neúčasti. Využití této otevřené otázky k prozkoumání některých tvrzení valenční teorie volebního chování je založeno na přesvědčení, že otevřené otázky jsou schopné poskytnout vhled do motivací respondenta. Proto nejprve v první části představím valenční teorii volebního chování a následně ve druhé části diskutuji to, jaké výhody a nevýhody pro zkoumání motivací volebního chování poskytují otevřené otázky a na jakých předpokladech jejich využití spočívá. V další části představím data, která jsou základem analýz, a způsob jejich zpracování. V předposlední části prezentuji výsledky analýz, které jsou na závěr diskutovány v kontextu validity měření motivací volební neúčasti a valenční teorie volebního chování.

Uvedení do valenční teorie volebního chování

K vysvětlení volební účasti bývají běžně využívány socio-demografické a postojové charakteristiky jedinců. Volební účast tak bývá tradičně vysvětlována věkem, vzděláním, členstvím v organizacích jako jsou například odbory či církve, rodinným stavem apod. [Topf 1995; Wolfinger, Rosenstone 1980; Denver 2008]. V posledním desetiletí získává na popularitě i interpretace hlasování jako učeného a habitualizovaného jednání [Fowler 2006; Green, Shachar 2000; Plutzer 2002]. Problém s těmito oběma vysvětleními volební účasti spočívá v tom, že tyto voličské charakteristiky se pomalu mění, zatímco volební účast v po sobě jdoucích volbách se může výrazně měnit jako například při volbách do Poslanecké sněmovny mezi lety 1998 a 2002.

V těchto vysvětleních bývá volební účast navíc zkoumána nezávisle na volbě strany. Ačkoli se jedná analyticky o užitečné odlišení, teoretický argument pro něj je již slabší; vlastně neexistuje. Jedním z nejdůležitějších příspěvků teorie racionální volby pro zkoumání volebního chování bylo upozornění

na to, že volební účast je funkcí volby strany, neboť vyplývá z existence očekávaných zisků z hlasování, které rostou s klesající (prostorovou) vzdáleností mezi voličem a stranou (kandidátem). V posledních letech představená valenční teorie volebního chování spojuje po vzoru teorie racionální volby zkoumání volební účasti a volby strany; na rozdíl od ní ale nespolečá pouze na prostorovou analýzu a nevyužívá řadu předpokladů ohledně racionality a informovanosti aktérů [Clarke, Sanders, Stewart, Whiteley 2004, 2009; Clarke, Kornberg, Scotto 2009].

Valenční teorie volebního chování výrazným způsobem reformuluje a doplňuje prostorové modely stranické soutěže, které vycházejí z Downsovy teorie stranické soutěže a volebního rozhodování, tím, že rozlišuje dva typy témat, která tvoří základ volební soutěže a na jejichž základě mezi sebou strany soutěží a voliči se rozhodují. Klasické teorie tematického hlasování předpokládaly pouze taková témata, která mají dvě odlišné polární kategorie a voliči a strany se mohou u daných témat zařazovat dle míry souhlasu s daným řešením [Downs 1957; Rabinowitz 1978; Rabinowitz, Macdonald 1989]. Je možné být pro progresivní zdanění nebo pro rovnou daň, souhlasit s regulací nájemného či s jeho deregulací apod. Tato témata jsou označována jako tzv. poziční témata (**position issues** nebo **thematic issues**). Na druhé straně ale existují témata, u nichž existuje téměř absolutní shoda mezi politiky a voliči ohledně toho, že jsou to správné cíle: silná ekonomika s hospodářským růstem, nízkou nezaměstnaností a inflací, fungující veřejné služby v oblastech jako zdravotnictví, školství a doprava, efektivní státní správa, nízká kriminalita, boj proti korupci, čisté životní prostředí, mír. Tato témata jsou v literatuře označována jako tzv. valenční témata (**valence issues**). Pojem valence znamená schopnost na sebe vázat nějaké další prvky (v češtině známe valenční slovesa či valenční elektron) a v kontextu politických témat znamená, že pouze některé strany či kandidáti jsou schopni na sebe tato témata vázat. Volební úspěch strany je pak založen pouze na posílení a rozšíření této vazby mezi voliči (valenční témata představili Stokes [1963, 1992] a Butler, Stokes [1974]).

Mezi stranami u valenčních témat neexistuje rozdíl v tom, že by jedna bylo pro a druhá proti danému tématu.² Vzhledem k neexistenci rozdílů mezi stranami ohledně žádoucnosti valenčních témat není prostorová analýza možná. Odlišnost stran je totiž ustavována na základě odlišné logiky, a to na základě vnímané kompetence k řešení těchto témat a na základě vlastnictví témat. Strany se tak u těchto témat mohou mezi sebou lišit v tom, jaká je jejich schopnost tato témata prosazovat a řešit, resp. v tom, jak voliči vnímají schopnosti stran tato témata prosazovat a řešit. V odborné terminologii se hovoří o tematické kompetenci (**issue competence**). Strana může být vnímána jako kompetentní v kontextu jednoho tématu a nekompetentní v jiném, či v obecnější rovině může být strana vnímána jako kompetentní k vládnutí. Kompetence v souvislosti s konkrétními tématy souvisí s konceptem vlastnictví témat (**issue ownership**). Podle tohoto konceptu jsou pouze některé strany spojeny s konkrétními tématy a jakoby je vlastní [Petrocik 1996; v češtině koncept vlastnictví témat přiblížil Eibl 2007].

Rozhodnutí voliče hlasovat pro konkrétní stranu je v této teorii konceptualizováno na základě modelu maximalizace užítka. Základní myšlenkou je, že očekávaný užitek, který

volič získá z hlasování pro stranu, je kombinací dvou kalkulací: užítka, který je odvozen z blízkosti k dané straně u důležitých pozičních témat, a pravděpodobnosti, že daná strana dokáže efektivně řešit pro voliče důležitá témata. Jestliže jsou pozice na tématech u více stran stejné, rozhodne se volič na základě valenčních úvah. Jestliže jsou schopnosti stran řešit témata stejné, rozhodne se volič na základě pozičních témat. Jestliže jsou stejné jak pozice stran, tak jejich schopnosti řešit témata, volič se voleb nezúčastní [Clarke, Sanders, Stewart, Whiteley 2009: 17]. Z hlediska volební účasti je důležité, že v případě, že volič vnímá strany jako identické ať už z hlediska jejich programu nebo z hlediska jejich schopnosti řešit problémy a vládnout, voleb se nezúčastní. Valenční model očekává hlasování pro konkrétní stranu (a tedy i volební účast), existuje-li rozdílnost mezi stranami z hlediska pozic či kompetence; samozřejmě, že čím větší vnímaná rozdílnost, tím pravděpodobnější hlasování pro danou stranu a tedy i účast.

Otevřené otázky: argumenty pro a proti jejich použití

Platnost výše zmíněných argumentů ohledně motivací voličů prozkoumám pomocí otevřených otázek, jimiž jsou zjišťovány důvody volební neúčasti. Otevřené otázky na důvody neúčasti jsou na první pohled nejčistším řešením problému, jak zjistit motivace neúčasti ve volbách: respondenti mají možnost svými slovy popsat důvody, které je vedly k danému jednání. Otevřené otázky obecně slouží k tomu, aby podpořily respondenty k poskytnutí odpovědi, které jsou založené na jejich znalostech a vnímání problému. To má respondentům umožnit se vyjádřit mnohem přesněji než u uzavřených otázek, které vyžadují většinou jednoslovnou odpověď vybranou z odpovědí předložených tazatelem respondentovi. Zjednodušeně řečeno, otevřená otázka vyzývá respondenty k tomu, aby k otázce řekli „vlastní příběh“.

Základním argumentem pro použití otevřených otázek bývá, že tento formát otázek reflektuje kulturní relativitu významů a že odpovědi respondentů musí být chápány a interpretovány v termínech významů, které jim respondenti přikládají [Foddy 2001: 126]. Respondenti totiž nejsou při jejich zodpovídání ovlivněni konkrétními alternativami odpovědí, proto jsou odpovědi na otevřené otázky, u nichž musí respondenti odpověď sami „vyprodukovat“, považovány za méně zavádějící a více validní nebo dokonce objektivní. Otevřené otázky totiž umožňují respondentům říci, co si myslí bez toho, aby byli ovlivněni návrhy výzkumníka. Uzavřené otázky naopak nutí respondenta vybrat z nabízených odpovědí, jsou považovány za dekontextualizované a podle jejich kritiků poskytují neúplný a arbitrární seznam odpovědí, které mohou zkruslit výpovědi respondentů [Foddy 2001: 127].

Existují různé dílčí argumenty ve prospěch používání otevřených otázek [viz Foddy 2001: 128; Schuman, Presser 1996: 81], z nichž nejdůležitější jsou ty, které jsou konstitutivní pro používání otevřených otázek jako svébytných analytických nástrojů.³ Mezi hlavní argumenty patří to, že otevřené otázky:

- umožňují respondentům vyjádřit se vlastními slovy;
- nenabízejí odpovědi a tím jsou schopné postihnout to, co je důležité pro respondenta, nikoli pouze pro výzkumníka;
- vyhýbají se efektu formátu otázky;

- umožňují identifikaci komplexních motivačních vlivů a referenčních rámců [viz Foddy 2001; Schuman, Presser 1996; Saris, Gallhofer 2007].

Tyto argumenty spočívají na řadě předpokladů a v omezené míře na empirických důkazech, což je ostatně typické pro diskusi, jež započala ve 40. letech, ohledně toho, zda jsou lepší otevřené nebo uzavřené otázky [viz Converse 1984]. Proto se nyní zaměřím na diskusi toho, zda a jak jsou otevřené otázky schopny naplnit uvedené argumenty, díky nimž mají být otevřené otázky výhodnější oproti uzavřeným. Řada zde diskutovaných argumentů se opírá o předpoklady, které jsou ve velké míře společné i pro používání uzavřených otázek. Zatímco u uzavřených otázek jsou ale řadou autorů tiše přecházeny, tak u otevřených otázek bývají tyto předpoklady zvýznamňovány a předkládány jako argumenty proti jejich použití.

V prvé řadě všechny tyto argumenty stojí na předpokladu, že otevřené otázky mají pro respondenta smysl a že respondent na ně dokáže náležitě odpovědět. Aby se tak stalo, musí respondent otázku správně pochopit. Navíc všichni respondenti by měli odpovídat na stejnou otázku, tedy měli by ji pochopit stejným způsobem, což předpokládá, že každý respondent si bude definovat téma otázky stejně jako výzkumník a že poskytne typ odpovědi, který výzkumník požaduje.⁴ Tento předpoklad výrazně oslabuje fakt, že otevřené otázky respondentům pouze v omezené míře naznačují, jak mají odpovídat, a poskytují jim méně vodítek k náležitému pochopení otázky (u uzavřených otázek jsou jedním ze základních vodítek pro pochopení otázky nabízené odpovědi, [viz například Schwarz, Hippler 1987]). Podmínkou správného fungování otevřené otázky navíc je, že se tazatel vyvaruje jakýchkoli náznaků a doplňujících otázek; ty totiž přibližují otevřené otázky uzavřeným. Tato nevýhoda ve smyslu malého množství informací pro správné pochopení otázky se ale výrazně proměňuje ve výhodu v kontextu zjištění, že respondenti u uzavřených otázek odpovídají v substantivním rámci priorit, které jim poskytli výzkumníci, a to bez ohledu na to, zda tyto priority jsou v souladu s jejich [Schuman, Presser 1979: 86]; pro Krosnicka a Schumana [Krosnick, Schuman 1988] je to dokonce klíčový argument pro používání otevřených otázek.⁵ Otevřené otázky tak respondentům umožňují vyjádřit se vlastními slovy s tou nevýhodou, že odpovědi nemusí spadat do společného referenčního rámce otázky a že mezi odpověďmi budou i takové, které výzkumník nepovažuje za legitimní a relevantní [Schuman, Presser 1996: 87, 93].

Respondenti u otevřených otázek tedy odpovídají vlastními slovy; logicky pak i ve větší míře odpovídají podle toho, co je v době dotazování napadne a co jim přijde důležité. Zatímco stoupenci otevřených otázek považují tuto jejich schopnost za výhodu, jejich kritici hovoří o tom, že otevřené otázky z tohoto důvodu nedokážou postihnout hlubší či složitější postoje a motivace. Řada výzkumů nicméně dokazuje, že se jedná o společný aspekt dotazovacího procesu, který se týká i uzavřených otázek [Tourangeau, Rips, Rasinski 2000; Zaller, Feldman 1992]. Navíc variabilitu odpovědi a tedy i efekt toho, že respondenti odpovídají podle toho, co je při dotazování napadne, lze kontrolovat a redukovat požadavkem, aby respondenti udávali nejdůležitější/hlavní důvod [Fowler, Mangione 1990: 90].

Větší (nebo alespoň srovnatelná) validita odpovědi na otevřené otázky než na uzavřené vyžaduje, aby zaprvé respondent

odpověděl na otázku, jestliže zná odpověď, a zadruhé aby se nesnažil odpovědět na otázku, na níž nezná odpověď. Zatímco první požadavek je obtížné vůbec nějakým způsobem zkoumat, tak druhý požadavek získal určitou empirickou podporu, neboť je systematicky dokázáno, že při použití otevřených otázek jsou častěji zastoupeny odpovědi typu „nevím“ či „chybějící odpověď“.⁶ Skutečnost, že respondenti u uzavřených otázek odpovídají, i když neznají odpověď, byla nejzřetelněji prokázána při experimentech, kdy byly respondentům pokládány otázky na fiktivní nebo neznámé záležitosti [Schuman, Presser 1996: kapitoly 3 a 4].

Třetí argument ve prospěch otevřených otázek tvrdí, že otevřené otázky se vyhýbají efektu formátu otázky, neboť otázka nenabízí žádné odpovědi; efekt znění samotné otázky by podle tohoto argumentu měl být stejný jak u uzavřené, tak u otevřené otázky. Mezi efekty formátu otázky patří například tendence vybírat střední kategorii, vybírat první nebo poslední nabízenou odpověď nebo odpovědi na krajních bodech škály atd. [viz Schuman, Presser 1979; Sudman, Bradburn, Schwarz 1996; Tourangeau, Rips, Rasinski 2000; v češtině Vinopal 2008: 41–48]. Efekty formátu otázky nicméně není možné u otevřených otázek vůbec zkoumat. Podmínkou tohoto zkoumání totiž je, aby výzkumník specifikoval sféry možných odpovědi. Jejich specifikace jde ale proti samotné logice otevřených otázek. Naopak u uzavřených otázek může být efekt formátu otázky v řadě případů minimalizován nebo alespoň kontrolován [Foddy 2001: 132].

Poslední argument ve prospěch použití otevřených otázek spočívá v tom, že umožňují odhalit motivaci jednání a referenční rámce odpovědi.⁷ Otázky, které mají tyto fenomény odhalit, bývají povětšinou otázkami typu PROČ?, které využívají princip introspekce, na jejímž základě má respondent popsat důvody konkrétního jednání v minulosti. V literatuře se objevuje jak kritika, která tento přístup úplně odmítá jako nevědecký, tak kritika, která upozorňuje na obtíže s tímto typem otázek, nicméně která je neodmítá. Tyto méně zdrcující kritiky jsou založeny na omezených schopnostech paměti a její větší nepřesnosti s delším časovým odstupem od události [Saris, Gallhofer 2007: 104–105, 118]. Jaká je argumentace těchto kritik a je vůbec specifická pro otevřené otázky?

Základní kritika zjišťování motivací pomocí (otevřených či uzavřených) otázek spočívá ve zpochybnění toho, že respondenty předkládané důvody a motivace jsou shodné s tím, co se výzkumníci snaží zjistit [van der Eijk, Schmitt 2009: 211–212]. Tento argument využívá rozlišení mezi tím, jaký význam jednání přikládají jedinci, a tím, jaký význam mu přikládá výzkumník.⁸ Odpovědi na otázky ohledně motivací jsou v tomto rozlišení chápány jako významy, které jednání přikládají respondenti. Tyto odpovědi podle této kritiky musí výzkumník brát jako zjevně validní a nelze je vůbec falzifikovat. To je ale podle těchto kritiků chybný přístup k tomu, jak by měla věda fungovat: za vysvětlení společenských fenoménů nelze považovat to, co jako vysvětlení předkládají jedinci-laici. Tato kritika využívá zjištění ohledně existence racionalizačních procesů v myslích respondentů, které spočívají v tom, že konkrétnímu jednání je přisuzována jiná motivace, než byla ta původní, a které mají před tazatelem (ale i respondentem) legitimizovat dané jednání či postoje [Wilson, Dunn 1986]. Jedná se vlastně o dodatečné hledání důvodů pro původně odlišně zdůvodněné jednání. Tato kritika úplně odmítá smysl

otevřených otázek. Jakkoli pravdivý argument o racionalizačních procesech může být, platí úplně stejně jak pro otevřené, tak pro uzavřené otázky, které zjišťují motivace určitého jednání.⁹ Nejen to, obdoba racionalizačních procesů se v myslích respondentů odehrává i při odpovídání na uzavřené postoje a faktografické otázky (viz různé varianty modelů výběru odpovědi z distribuce postojů; Zaller [1992]; Tourangeau, Rips, Rasinski [2000]).

Méně zdrcující kritika vychází z omezených schopností paměti. Konkrétně jde v případě otevřených otázek o to, že tyto otázky tím, že nenabídnou potenciální odpovědi, nejsou schopné nasměrovat získávání informací z paměti a odpovídání tak, aby byla vybrána taková odpověď, která se nejvíce přibližuje „správné“ či „přesné“ odpovědi. V obecné rovině tato kritika zpochybňuje to, že respondenti si jsou vědomi motivací a faktorů, které jejich jednání a postoje ovlivňují, a že jsou tím pádem schopni rozpoznat a verbalizovat tyto faktory. Tato argumentace je ale ospravedlnitelná pouze v situaci, kdy víme, že může existovat něco jako pravdivá odpověď. Při dotazování na motivace, důvody či hodnocení určitých fenoménů je nicméně téměř nemožné určit, co může být pravdivou (tou skutečnou) motivací, neboť to je přesně to, co je cílem zjistit.

Jeden z příkladů výzkumu, kdy bylo možné částečně hodnotit pravdivost odpovědi na otevřené otázky, prezentovali Alvarez a Nagler [2000]. Kritizovali přístup, který pomocí otevřené otázky zjišťoval důvody hlasování pro konkrétní stranu v kontextu výzkumu strategického hlasování. Alvarez a Nagler mohli na základě validizační studie zjistit, kteří respondenti odpověděli na otázku ohledně účasti ve volbách pravdivě (validizační studie porovnávají výpověď respondenta a záznam ve volebním seznamu). Mezi těmi, kteří nepravdivě odpovídali, že se voleb zúčastnili, rostla četnost hlasování pro vítěznou stranu, což je typický jev v povolebních situacích, kdy se jedinci přiklánějí k vítězné straně. Zároveň rostla četnost strategického hlasování v čase, neboť se v otevřených otázkách častěji objevovaly odpovědi, které zdůvodňovaly hlasování pro vítěznou stranu tím, že ostatní strany neměly šanci zvítězit. Přestože otevřené otázky v tomto typu výzkumu přináší nevalidní informace, nelze považovat tento výzkum za důkaz toho, že tomu tak je kvůli použití otevřené otázky. Spíše jde o důsledek dotazovací situace, kdy nejprve respondent nepravdivě odpoví, že se voleb zúčastnil, a následně „musí“ poskytnout nějakou odpověď na otázku, proč hlasoval pro konkrétní stranu. Logicky je následná odpověď na otevřenou otázku nepravdivá. Takovou by ale byla i odpověď na uzavřenou otázku.

Přijme-li výzkumník jako smysluplné dotazovat se jedinců na jejich motivace a důvody jednání, pak diskuze předpokladů použití otevřených otázek odhalila, že se nutně nejedná o horší typ otázek, než jsou uzavřené. Řada kritik použití otevřených otázek a zpochybnění jejich smyslu se totiž ve stejné míře týká i uzavřených otázek (viz například kritiky odpovídání na základě toho, co respondenta v době dotazování napadne či zkoumání motivací jednání). U otevřených otázek je navíc omezeno odpovídání na otázky v substantivním rámci priorit výzkumníků a respondenti častěji neposkytují žádnou konkrétní odpověď, neboť neví, jak odpovědět. Validitu a reliabilitu otevřených otázek ohledně motivací jednání lze navíc zvýšit specifikováním dotazu na nejdůležitější důvod jednání.¹⁰

Data a kódování otevřených otázek

Data pro analýzy pocházejí z celkem pěti povolebních dotazníkových šetřeních, v nichž byly pokládány otevřené otázky ohledně důvodů volební neúčasti. Všechna šetření byla provedena Centrem pro výzkum veřejného mínění při Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. Dvě šetření proběhla po volbách do Poslanecké sněmovny v letech 2006 a 2010 (NS 2006-6 a NS 2010-6; šetření jsou také známa pod názvem Česká volební studie 2006 a 2010). Další dvě šetření proběhla po volbách do Evropského parlamentu v roce 2004 a 2009 (NS 2004-6 a NS 2009-6; první šetření je známo jako česká část Evropské volební studie 2004/European Election Study 2004). Páté šetření proběhlo v listopadu 2008, krátce po volbách do krajských zastupitelstev (NS 2008-11). Díky této struktuře dat bude možné analyzovat důvody volební neúčasti v různých typech voleb, přičemž dva případy jsou typickým případem národních voleb prvního řádu a další tři případem voleb druhého řádu [Reif, Schmitt 1980].

Respondenti v analyzovaných dotazníkových šetřeních zodpovídali nejprve otázku na to, zda se zúčastnili daných voleb, a následně odpovídali na otevřenou otázku, která zněla: „**Jaký byl hlavní důvod Vaší neúčasti ve volbách?**“ Odpovědi na uvedené otázky byly zaznamenány a následně byly kódovány podle kódového klíče. Kódový klíč byl poprvé vytvořen v průběhu zpracování dat v rámci Evropské volební studie 2004, a to na základě otevřeného kódování více než 300 vybraných odpovědí [Strauss, Corbinová 1999]. Přímým důsledkem tohoto rozhodnutí je, že odpovědi nebyly přepsány do datových souborů. Proto není možné zkontrolovat reliabilitu kódování a není ani možné kódovat odpovědi odlišným způsobem. Původní kódování navíc proběhlo bez vědomí toho, že kategorie budou využity pro zde prezentovanou úlohu, která spočívá v prozkoumání základních tvrzení ohledně důvodů volební neúčasti, jež vycházejí z valenční teorie volebního chování.¹¹ Pro pochopení obsahu jednotlivých kategorií jsou využívány především příklady jednotlivých odpovědí, které spadají do dané kategorie, a dále poznámky a vysvětlivky pro kódéry.

Pro všechna následující šetření byl použit totožný kódový klíč s tou výjimkou, že dvě kategorie z roku 2004 byly rozšířeny v následujících šetřeních v letech 2006, 2008 a 2010. Kategorie „nemoc, stáří“ byla rozčleněna na kategorie „nemoc“ a „stáří a zdravotní postižení“ s cílem odlišit krátkodobé důvody (nemoc) od dlouhodobých (stáří a zdravotní postižení). Zároveň byla rozčleněna i kategorie „mnoho práce“ na kategorie „mnoho práce“, „rodinné důvody a závazky“ a „trávení volného času“ s cílem odlišit důvody spojené se zaměstnáním, rodinou a volným časem. Řada nově vytvořených kategorií byla respondenty (a kódéry) využívána velmi málo a ve zde prezentovaných analýzách jsou údaje pro oba případy sloučeny do kategorií z roku 2004.

Navíc šetření z let 2004 a 2009 obsahují kategorie, které jsou specifické pro volby do Evropského parlamentu. V roce 2009 to byly: (1.) nezáměr o Evropský parlament (EP), Evropskou unii (EU) a evropskou politiku; (2.) nedůvěra v EP, EU a evropskou politiku; (3.) specifická kritika EP (má malé pravomoci, je nákladný a zbytečný apod.). V roce 2004 byly použity pouze dvě kategorie, když ke kategorii „nezáměr o EP, EU a evropskou politiku“ přibyl „nesouhlas se vstupem do EU“. Pro

prezentaci byly všechny kategorie odpovědi spojeny do jedné s názvem „EU specifické důvody“. Kódování dat z šetření, která zjišťovala důvody neúčasti ve volbách do PS a do krajských zastupitelstev, neobsahovala kategorii, která by byla obdobou „EU specifické důvody“, neboť respondenti nezasazovali své odpovědi do rámců „krajská zastupitelstva“ či „Poslanecké sněmovna“ (a ani „Evropské unie“).

Kódový klíč pro šetření po volbách do Poslanecké sněmovny a volbách do krajských zastupitelstev obsahuje 15 kategorií (a navíc kategorii ostatní odpovědi); v případě voleb do Evropského parlamentu to bylo 12 a 13 kategorií. Pro prezentaci jsou nicméně kategorie (především vzhledem k malým počtům odpovědí) sloučeny do 10 kategorií.

Výsledky: důvody volební neúčasti a jejich vztah k valenční teorii volebního chování

Ještě předtím, než prozkoumáme hlavní důvody volební neúčasti, rozlišíme dva základní typy neúčasti a tím pádem i dva typy nevoličů. Lidé se totiž voleb neúčastní buď proto, že se voleb – bez ohledu na jejich zájem, pocit občanské povinnosti či demokratické hodnoty – nemůžou zúčastnit, neboť jim v tom brání nějaká překážka, anebo proto, že nechtějí kvůli jejich postoji k politice, stranám či politikům [toto rozlišení viz Marsh 1991; Blondel, Sinnott, Svensson 1998: 41]. Proto je možné rozlišit dva typy nevoličů:

- nevolič kvůli okolnostem – ten, kdo se voleb neúčastní kvůli okolnostem, a tedy vlastně nedobrovolně. Mezi důvody této neúčasti patří například nepřítomnost v místě trvalého bydliště, nemoc, neschopnost dopravit se do volební místnosti, nedostatek času kvůli práci, problémy s registrací;
- dobrovolný nevolič – ten, kdo se voleb neúčastní záměrně. Mezi důvody patří například nezájem o politiku, nedůvěra k ní a nespokojenost s ní.

Rozdíl mezi oběma kategoriemi je na první pohled zřejmý, ale ve skutečnosti je toto rozlišení rozostřené, neboť pro některé voliče určité okolnosti mohou znamenat důvod neúčasti, zatímco pro jiné je to obyčejná překážka, kterou lze překonat [viz například Wattenberg 2002: 82–83]. Ti, kteří absentují kvůli okolnostem, mají totiž určité charakteristiky a postoje k politice, a kdyby tyto postoje byly jiné, s velkou pravděpodobností by se z nevoličů kvůli okolnostem stali voliči [Blondel, Sinnott, Svensson 1998: 41–2]. Představme si dva jedince, kteří musí být dlouho v práci a jdou domů krátce před uzavřením volebních místností. Jeden z nich je stoupencem některé ze stran, a proto se k volbám i pozdě večer dostaví, zatímco druhý politiku tolik nesleduje a preference nemá silné, a proto půjde raději domů. U obou mohly okolnosti vést k tomu, že se voleb nezúčastní, nicméně pouze jeden z nich se nezúčastnil; tento nevolič v dotazníkovém šetření navíc zmínil okolnosti jako hlavní důvod. Stejně tak ale hlavním důvodem mohl být nezájem o politiku, neboť to byla odlišná míra zainteresovanosti na politice, která odlišovala oba jedince v příkladu a která způsobila, že jeden z nich se voleb zúčastnil a druhý ne. Tento problém ohledně zjišťování motivací jednání byl diskutován v minulé části. Přestože se nejedná o triviální problém a uvedený příklad ukázal na hrozbu nepřesně určené motivace v případě spolehnutí na otevřené otázky po důvodech jednání,

jsem přesvědčen, že nevoliče lze klasifikovat do různých skupin na základě jejich verbálních odpovědí na otevřené otázky.

Prezentace podílů jednotlivých skupin nevoličů je založena na dvou výpočtech, které budou diskutovány souběžně. První nebere v potaz velikost celkové volební neúčasti a prezentuje pouze podíly jednotlivých kategorií nevoličů mezi nevoliči (Tabulka 1). Druhý výpočet vztahuje jednotlivé kategorie nevoličů k celkovému počtu oprávněných voličů (Tabulka 2). Cílem druhého výpočtu je zájem porovnat způsob, jakým respondenti nakládají s odpověďmi, které spadají pod neúčast kvůli okolnostem, které by hypoteticky měly být přibližně stejné v různých typech voleb (nemoc, postižení, registrační problémy, dovolená, služební cesta, pracovní vytížení apod. by neměly být časově specifické s výjimkou období letních prázdnin). Tím spíše, že všechny analyzované volby byly konány v pátek a sobotu; Blondel, Sinnott, Svensson [1998: 46–50] ukázali, že existují rozdíly mezi zeměmi, v nichž se hlasuje v neděli a ve všední den z hlediska jednotlivých typů neúčasti. Z výpočtů jsou vyloučeni ti respondenti, kteří tvrdili, že se voleb nezúčastnili, ale nedokázali říci z jakého důvodu, neposkytli žádnou odpověď nebo jejich odpověď nebyla zařaditelná do žádné z použitých kategorií (velikost této skupiny udává poslední řádek Tabulky 1). Jaká je tedy struktura českých nevoličů z hlediska tohoto rozlišení? Při prezentaci výsledků využijeme rozčlenění nevoličů na ty kvůli okolnostem a na dobrovolné. Hlavním důvodem je skutečnost, že pouze v případě dobrovolných nevoličů lze zkoumat důvody neúčasti z hlediska valenční teorie volebního chování.

Nevoliči kvůli okolnostem. Podíl nevoličů kvůli okolnostem se mezi nevoliči pohybuje kolem 25 procent v případě voleb do EP a 30 procent v případě voleb do PS. Pouze ve volbách do krajských zastupitelstev podíl nevoličů kvůli okolnostem vzrostl na více než 40 procent. Z hlediska celého elektorátu se podíl nevoličů kvůli okolnostem pohybuje mezi 10 procenty (volby do PS) a 20 procent (volby do EP). Opět v případě krajských voleb v roce 2008 je tento podíl vyšší a dosahuje více než 25 procent. Je zřejmé, že v případě méně důležitých voleb mají respondenti tendenci zvýrazňovat existenci okolností, které jim bránily ve volební účasti. Okolnosti typu nemoc, postižení, registrační problémy, pracovní vytížení, dovolená apod. by se měly projevit ve stejné míře v různých typech voleb. Jestliže tomu tak není, tak vedle skupiny respondentů, kteří oprávněně viní okolnosti z jejich neúčasti, existuje skupina respondentů, kteří (1.) využívají okolnosti jako společensky desirabilní formu odpovědi (není to totiž jejich chyba, že se voleb nezúčastnili, ale chyba načasování voleb); (2.) považují překážku způsobenou okolnostmi jako nepřekonatelnou, i když v případě jiných, důležitějších voleb (voleb do PS) by jí považovali za překonatelnou. Tento nárůst neúčasti kvůli okolnostem u voleb druhého řádu je způsoben především větším podílem odpovědí v kategoriích „dovolená“ a „práce, rodina, volný čas“.

Při detailním čtení podílu jednotlivých kategorií neúčasti kvůli okolnostem v Tabulce 2 lze zjistit, u kterých kategorií odpovědi dochází k nárůstu mezi volbami prvního a druhého řádu. Zatímco kategorie „registrační problémy“ a „věk, nemoc a invalidita“ mají přibližně stejné četnosti kolem jednoho procenta oprávněných voličů (registrace) a tři procent (věk, nemoc, invalidita), tak v případě dalších dvou kategorií

Tabulka 1 – Důvody volební neúčasti jako podíly mezi nevoliči (sloupcová procenta)

	2004	2009	2008	2006	2010
Typ voleb	EP	EP	kraje	PS	PS
Volební účast	28,3	28,2	40,3	64,5	62,6
Neúčast kvůli okolnostem	26	27	43	31	31
věk, nemoc, invalidita	4	5	13	7	6
dovolená	13	13	16	13	10
práce, rodina, volný čas	7	9	14	9	13
problémy s registrací	2	1	0	1	1
Dobrovolná neúčast	74	73	57	69	69
nezájem o politiku	11	14	14	26	15
nedůvěra a nespokojenost s politikou	15	13	12	16	15
hlasování nemá význam	14	11	16	12	17
nevěděl pro kterou stranu hlasovat	15	10	8	12	17
nikdy nehlasuje	2	5	7	3	5
EU specifické důvody	18	20	-	-	-
Celkem	100	100	100	100	100
N	595	730	358	595	517
Podíl DK, NA, ostatní odpovědi	8	7	11	11	19

Zdroj: Česká volební studie 2006, 2010; Evropská volební studie 2004; šetření CVVM NS 2008-11 a 2009-6.

Poznámka: Jedná se o odpovědi na otevřenou otázku po hlavním důvodu volební neúčasti. Údaje pro jednotlivé typy neúčasti jsou prezentovány jako procenta mezi nevoliči.

Tabulka 2 – Důvody volební neúčasti jako podíly mezi oprávněnými voliči (sloupcová procenta)

	2004	2009	2008	2006	2010
Typ voleb	EP	EP	kraje	PS	PS
Volební účast	28,3	28,2	40,3	64,5	62,6
Neúčast kvůli okolnostem	18	19	26	11	11
věk, nemoc, invalidita	3	3	8	3	2
dovolená	9	9	10	5	4
práce, rodina, volný čas	5	6	9	3	5
problémy s registrací	1	0	0	0	0
Dobrovolná neúčast	53	53	34	24	26
nezájem o politiku	8	10	8	9	6
nedůvěra a nespokojenost s politikou	11	9	7	6	6
hlasování nemá význam	10	8	9	4	6
nevěděl pro kterou stranu hlasovat	11	7	5	4	6
nikdy nehlasuje	1	3	4	1	2
EU specifické důvody	13	15	-	-	-
Celkem	100	100	100	100	100
N	889	1054	1084	1857	2002

Zdroj: Česká volební studie 2006, 2010; Evropská volební studie 2004; šetření CVVM NS 2008-11 a 2009-6.

Poznámka: Jedná se o odpovědi na otevřenou otázku po hlavním důvodu volební neúčasti. Údaje pro jednotlivé typy neúčasti jsou prezentovány jako procenta mezi oprávněnými voliči.

(„dovolená“ a „práce, rodina, volný čas“) dochází k nárůstu. Specifickým případem jsou volby do krajských zastupitelstev v roce 2008, v jejichž případě bylo oprávněné očekávat podobnou strukturu odpovědí ohledně neúčasti kvůli okolnostem jako v případě voleb do EP. Překvapivý je vysoký podíl nevoličů kvůli okolnostem, který by se vzhledem k výši volební účasti měl pohybovat mezi spodní hranicí určenou volbami do PS a horní hranicí určenou volbami do EP. Vyšší hodnota nevoličů kvůli okolnostem je primárně způsobena vyšší hodnotou v kategorii „věk, nemoc, invalidita“ (téměř osm procent oproti třem procentům v případě ostatních voleb). Detailní

údaje (zde neprezentované) ukazují, že nárůst je způsobem pouze kategorií „nemoc“. Toto zjištění dává částečný smysl, neboť tyto krajské volby se konaly v druhé polovině října a v této době je větší nemocnost než v květnu a červnu, kdy se konaly volby do PS a EP.

Dobrovolní nevoliči. Dobrovolná neúčast je většinovým důvodem neúčasti a pohybuje se v rozmezí 70 až 80 procent nevoličů; týká se přibližně jedné čtvrtiny oprávněných voličů v případě voleb do PS a více než jedné poloviny oprávněných voličů v případě voleb do EP. Jednotlivé důvody dobrovolné

neúčasti byly seskupeny do pěti obecných skupin a jedné specifické, která se týká pouze voleb do EP. Obsah a význam odpovědi v těchto pěti kategoriích lze posuzovat z hlediska valenční teorie volebního chování, která tvrdí, že volič se zúčastní voleb, jestliže očekávaný užitek získaný z hlasování pro konkrétní stranu převyšuje náklady na hlasování. Pro zde řešenou úlohu je důležitá konstrukce užitku, který je zaprvé odvozen z vnímané odlišnosti stran z hlediska programu či kompetence a zadruhé odvozen z blízkosti voliče a strany (poziční úvaha) a z vnímané kompetence strany vládnout a řešit problémy (valenční úvaha). Jaké jsou tedy tyto kategorie, jaké typy odpovědi mezi ně spadají a jak souvisí s valenční teorií volebního chování?

První kategorií je „nezájem o politiku“. Do této kategorie spadají ti nevoliči, kteří na otevřenou otázku po důvodech volební neúčasti odpovídají, že se nezajímají o politiku, politika je nebaví, je jim jedno, co se v politice děje a kdo vládne. Do této skupiny jsou řazeni i ti nevoliči, kteří v otevřené otázce uvedou, že nikdo z okolí nebyl hlasovat a že kampaň je nepřesvědčivá k účasti; nejenže tyto lidi politika nezajímá, ale nikdo je ani nemobilizoval k účasti. Politika pro tyto lidi nemá vůbec žádnou důležitost, a proto ani užitek, který by mohli z účasti ve volbách získat, vlastně nemůže existovat. Jestliže je podle valenční teorie volebního chování účast ve volbách důsledkem vnímání (jakéhokoli) užitku z hlasování, tak tato skupina nevoličů je zřetelným příkladem toho, kdy očekávaný užitek z účasti neexistuje v důsledku toho, že jedinci nepřikládají politice vůbec žádnou důležitost.

Neexistence očekávaného užitku z účasti na hlasování je důvodem neúčasti i další kategorie nevoličů, kteří spadají do kategorie „hlasování nemá smysl“. Do této kategorie spadají nevoliči, kteří v otevřené otázce uvedou, že nehlasovali, protože to nemá smysl, hlasováním se nic nezmění či že neměli důvod jít k volbám a samotná účast by pro ně byla ztrátou času. U této skupiny nevoličů žádný užitek nevzniká proto, že hlasováním nelze nic ovlivnit; hlas ve volbách má podle nich minimální vliv na to, co se v politice děje.

Třetí skupinu dobrovolných nevoličů tvoří kategorie „nevěděl pro kterou stranu hlasovat“. Do této kategorie spadají nevoliči, kteří odpovídají, že není z čeho vybírat, všechny strany jsou stejné, není komu dát hlas, neexistuje strana, kterou by chtěl daný respondent volit, či program, pro který by chtěl hlasovat. Neexistence užitku z hlasování nastává u této skupiny proto, že všechny strany jsou stejné (a tudíž nemůže vzniknout užitek jako důsledek odlišnosti stran) nebo že neexistuje strana, která by daného respondenta dostatečně reprezentovala (a tudíž existuje velká vzdálenost mezi respondentem a stranami). Neexistence užitku u této kategorie nevoličů může nastávat jak z důvodu pozičních, tak valenčních.

Čtvrtou skupinu dobrovolných nevoličů představuje kategorie „nedůvěra, nespokojenost s politikou“. V této kategorii se koncentrují nevoliči, kteří deklarují jako důvod neúčasti to, že politika je špína a hnus a že politici jsou zkorumpovaní, nelze jim důvěřovat, jenom slibují, ale nic nesplní. Další odpovědi zdůrazňují zklamání z politiky po revoluci. Důvodem neúčasti je v tomto případě neexistence užitku z hlasování jako důsledku valenčních úvah; podle těchto nevoličů nejsou politici dostatečně kompetentní k vládnutí. Důvěra v alespoň jednu stranu (kandidáta či lídra strany) je základem valenčních úvah a zároveň je i klíčovým faktorem pro rozhodnutí po

volbu dané strany: (1.) jestliže jedinec souhlasí s programem strany, ale nedůvěřuje jí, že jej bude prosazovat, nebude pro ni hlasovat a s velkou pravděpodobností ani pro žádnou jinou stranu; (2.) jestliže jedinec nesouhlasí s žádným programem strany a navíc stranám nedůvěřuje, nebude hlasovat vůbec. Žádná strana si nebyla schopna vytvořit valenční vazbu k této kategorii nevoličů.

Uvedené čtyři kategorie nevoličů tvoří téměř celou skupinu dobrovolných nevoličů v případě voleb do PS a krajských zastupitelstev. Doplnuje je malá skupina nevoličů, kteří deklarují, že se voleb nikdy neúčastní (kategorie „nikdy nehlasuje“), u níž se důvody neúčasti lze pouze domýšlet; tato odpověď je totiž spíše konstatováním faktu či popisem voličské historie, než poskytnutím důvodu neúčasti. Každopádně u pravidelných nevoličů je zřetelná koncentrace nezájmu o politiku a nedůvěry k politikům (až naštvanosti na politiku). S velkou pravděpodobností by důvody neúčasti této skupiny nevoličů bylo možné podřadit pod jednu z výše zmíněných čtyř kategorií. Všechny zmíněné kategorie odpovědi tak splňují tvrzení valenční teorie volebního chování ohledně důvodů volební neúčasti: hlavním důvodem neúčasti je skutečnost, že jedinci nejsou sto nalézt užitek z účasti ve volbách, ať už kvůli malému či žádnému významu politiky v jejich životě, kvůli tomu, že si myslí, že hlasováním nic neovlivní, nebo kvůli tomu, že nevědí pro koho hlasovat anebo že politikům nedůvěřují.

V případě voleb do EP byly některé odpovědi rámovány Evropskou unií či Evropským parlamentem a byly podřazeny pod kód „EU specifické důvody“. Detailní pohled na obsah odpovědi ukazuje, že se jedná o mix důvodů, které spadají pod výše zmíněné čtyři hlavní důvody dobrovolné neúčasti: nezájem o EP a EU, nedůvěra o EP a EU, zbytečnost a nákladnost EP a nesouhlas se vstupem do EU. S velkou pravděpodobností by je bylo možné podřadit pod jednotlivé obecné kategorie odpovědi.

Jaká je tedy struktura dobrovolných nevoličů z hlediska jednotlivých kategorií? Podíly jednotlivých kategorií mezi nevoliči oscilují v rozmezí 10 až 17 procenty (s výjimkou 26 procent nevoličů kvůli nezájmu o politiku při volbách do PS v roce 2006 a 8 procentům nevoličů kvůli tomu, že nevěděli pro koho hlasovat, v krajských volbách v roce 2008; viz Tabulka 1). Podíl pravidelných nevoličů (kategorie „nikdy nehlasuje“) je nízký, v rozmezí dvou až sedmi procent nevoličů a jedním až čtyřmi procenty všech oprávněných voličů. Z analýz povolených studií (nepublikované analýzy autora) je zřejmé, že podíl této skupiny je vyšší a v Česku se pohybuje minimálně na úrovni 10 procent oprávněných voličů.

Rozdíly mezi četností jednotlivých kategorií jsou malé a jen obtížně lze vystopovat nějaké trendy či pravidelnosti. Při pohledu na podíly jednotlivých kategorií mezi oprávněnými voliči (Tabulka 2) se již nějaké pravidelnosti objevují. Hlavním důvodem nižší volební účast ve volbách do EP (oproti volbám do PS) je nárůst podílu nevoličů v kategoriích „nedůvěra a nespokojenost s politikou“, „hlasování nemá význam“ a „nevěděl pro kterou stranu hlasovat“. Zatímco ve volbách do EP tvořila tato skupina nevoličů 31 procent v roce 2004 a 25 procent v roce 2009, tak při volbách do PS pouze 14 procent v roce 2006 a 18 v roce 2010.

Volební účast ve volbách do EP v letech 2004 a 2009 byla téměř totožná (přibližně 28 procent) a obdobně i účast ve volbách do PS v letech 2006 a 2010 (64 a 63 procent). Proto

je možné porovnávat četnosti jednotlivých kategorií odpovědí v rámci těchto typů voleb. Odpovědi na otevřené otázky ohledně hlavního důvodu volební neúčasti pro jednotlivé typy voleb (volby do EP a PS) měly zřetelný vzorec a překvapivě vysokou stabilitu. Podíl nevoličů kvůli okolnostem byl přibližně 11 procent ve volbách do PS a 18 a 19 procent při volbách do EP; podíl dobrovolných nevoličů byl 24 a 26 procent ve volbách do PS a 53 procent ve volbách do EP. Tato stabilita odpovědí je důležitým argumentem pro validitu měření.

Závěr

Hlavním cílem studie bylo prozkoumat, zda lze tvrzení valenční teorie volebního chování ohledně motivací a důvodů volební účasti potvrdit na základě odpovědí na otevřenou otázku ohledně hlavního důvodu volební neúčasti. Konkrétně byla studována tvrzení, která se týkají konstrukce očekávaného užítku z volební účasti. Tento užitek totiž vzniká na základě programové a kompetenční odlišnosti stran (oproti hodnocení stran jako stejných) a na základě programové blízkosti ke straně anebo hodnocení strany jako kompetentní (oproti programové vzdálenosti ke straně a hodnocení strany jako nekompetentní). Studie má dvě důležité části. První ospravedlňuje otevřené otázky jako legitimní nástroj zkoumání motivací jedinců a druhá využívá otevřené otázky k prozkoumání tvrzení valenční teorie volebního chování ohledně motivací k volební účasti. Vedle tohoto hlavního cíle seznamuje studie čtenáře s podíly jednotlivých typů nevoličů v pěti volbách do různých typů zastupitelstev konaných v Česku od roku 2004.

Legitimizace použití odpovědí na otevřené otázky je založena na diskuzi předpokladů uzavřených a otevřených otázek, kdy jsem ukázal, že řada kritik otevřených otázek a zpochybnění jejich smyslu se v obdobné míře týká i otázek uzavřených. Výhoda otevřených otázek navíc spočívá v tom, že respondenti neodpovídají ve výzkumném rámci, který jim nutí výzkumníci. Důsledkem je nicméně nárůst nekonkrétních odpovědí, neboť respondenti neví, jak odpovědět. Slabinou otevřených otázek může být nedostatečná validita měření a reliabilita kódovacího procesu. Vzhledem ke způsobu kódování není možné prozkoumat reliabilitu kódování těchto otevřených otázek, což je významným úkolem pro další výzkum. Naopak validitu měření je možné alespoň částečně prozkoumat na základě toho, že měření pro různé typy voleb byla opakovaná.

Při kategorizaci různých důvodů volební neúčasti jsem využil základní rozlišení na její dva typy (neúčast dobrovolná a kvůli okolnostem). Toto rozlišení vykazuje vysokou stabilitu relativních četností ve stejném typu voleb (volby do EP a PS). Tato stabilita naznačuje validitu měření, neboť jak ve volbách do EP v letech 2004 a 2009, tak ve volbách do PS v letech 2006 a 2010 byla volební účast téměř stejná. Na druhou stranu větší podíl nevoličů kvůli okolnostem při volbách do EP a kraji oproti volbám do PS naznačuje nižší validitu odpovědí. Na základě principu náhodnosti je totiž oprávněné očekávat,

že okolnosti zabrání hlasovat stejnému počtu voličů v různých typech voleb, jestliže jsou volby konány přibližně ve stejném roční období (květen a červen v případě voleb do EP a PS) a stejným způsobem (osobní hlasování v pátek a sobotu ve stejných hodinách). Tento vyšší podíl naznačuje, že okolnosti jsou využívány jako hlavní důvod neúčasti skupinou nevoličů při volbách do EP, kteří by za stejných okolností hlasovali ve volbách do PS. Zdůvodnění volební neúčasti okolnostmi v jejich případě vypadá spíše jako společensky desirabilní odpověď než jako pravdivá odpověď.

Hlavním cílem této studie bylo prozkoumat pomocí odpovědí na otevřené otázky tvrzení valenční teorie volebního chování. K tomuto účelu jsem rozlišil volební neúčasti dobrovolnou a kvůli okolnostem. V prvním případě totiž brání účasti ve volbách nějaké překážky, které kdyby nenastaly, tak by se daná osoba voleb účastnila. Ve druhém případě dobrovolné neúčasti už je možné prozkoumávat, zda motivace neúčasti souvisí s tím, co tvrdí valenční teorie volebního chování. Vzhledem k tomu, že konkrétní odpovědi nebyly přepisovány, ale byly kódovány podle kódového klíče, je nutné pro interpretaci jednotlivých odpovědí použít jak popis kategorie, tak příklady jednotlivých odpovědí, které spadají do dané kategorie, a dále poznámky a vysvětlivky pro kodéry.

Všechny kategorie odpovědí a jejich obsah, které spadají do dobrovolné neúčasti ve volbách, splňují tvrzení valenční teorie volebního chování ohledně důvodů volební účasti. Ta totiž pro volební účast vyžaduje, aby jedinec očekával užitek z hlasování pro konkrétní stranu; tento užitek může být důsledkem jak pozičních, tak valenčních úvah. Užitek z hlasování pro stranu podle této teorie nenastane, jestliže volič vnímá strany jako identické, ať už z hlediska jejich programu nebo z hlediska jejich schopnosti řešit problémy a vládnout, a jestliže je pro voliče politika tak málo důležitá, že vůbec není schopen o užítku v kontextu hlasování ve volbách uvažovat. Hlavním důvodem neúčasti je na základě otevřených otázek to, že jedinci nenacházejí užitek z hlasování ve volbách a to z řady důvodů: malý význam politiky v jejich životě, jsou přesvědčení, že hlasováním nic neovlivní, nevědí pro koho hlasovat a nedůvěřují politikům.

Je nutné si uvědomit, že i mezi voliči existují jedinci, kteří nepovažují politiku za důležitou či nedůvěřují politikům. Pouze multivariační analýza dokáže odlišit, které faktory ovlivňují volební účast nezávisle na ostatních faktorech. V tomto smyslu jsou zjištění této studie omezené. Jejím cílem nicméně bylo zjistit, zda jedinci uvažují a své chování zdůvodňují v dimenzích, které předpokládá valenční teorie volebního chování. Výsledky této studie ukazují, že tomu tak je. Robustnost těchto závěrů je svým způsobem vyšší díky tomu, že kategorie volební neúčasti, které byly vytvořeny za jiným účelem než kvůli tomu, aby pomoci nich byly prozkoumány základní tvrzení valenční teorie volebního chování, se projeví jako dostatečně užitečné.

- Alvarez, Michael R., Jonathan Nagler. 2000. „A New Approach for Modelling Strategic Voting in Multiparty Elections“. *British Journal of Political Science* 30(1): 57–75.
- Blondel, Jean, Richard Sinnott, Palle Svensson. 1998. *People and Parliament in the European Union. Participation, Democracy, and Legitimacy*. Oxford: Oxford University Press.
- Butler, David, Donald Stokes. 1974. *Political Change in Britain*. London: Macmillan (druhé vydání).
- Clarke, Harold D., David Sanders, Marianne C. Stewart, Paul F. Whiteley. 2009. *Performance Politics and the British Voter*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clarke, Harold D., Allan Kornberg, Thomas J. Scotto. 2009. *Making Political Choices: Voting in Canada and the United States*. Broadview Press.
- Clarke, Harold D., David Sanders, Marianne C. Stewart, Paul F. Whiteley. 2004. *Political Choice in Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Converse, Jean M. 1984. „Strong Arguments and Weak Evidence: The Open/Closed Questioning Controversy of the 1940s“. *Public Opinion Quarterly* 48(1): 267–282.
- Denver, David. 2008. „Another Reason to Support Marriage? Turnout and the Decline of Marriage in Britain“. *British Journal of Political Science and International Relations* 10(4): 666–680.
- Downs, Anthony. 1957. *Economic Theory of Democracy*. New York: HarperCollins Publisher.
- Eibl, Otto. 2007. „Koncept tematického vlastnictví, palčivosti témat a agendy setting v politologii“. *Politologický časopis* 14(2): 151–169.
- Foddy, William. 2001 (1993). *Constructing Questions for Interview and Questionnaires. Theory and Practice in Social Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fowler, Floyd J., Thomas W. Mangione. 1990. *Standardized Survey Interviewing: Minimizing Interviewer-Related Error*. Newbury Park, CA: Sage.
- Fowler, James H. 2006. „Habitual Voting and Behavioral Turnout“. *Journal of Politics* 68(2): 335–344.
- Green, Donald P., Ron Shachar. 2000. „Habit Formation and Political Behaviour: Evidence of Consuetude in Voter Turnout“. *British Journal of Political Science* 30(4): 561–573.
- Hruschka, Daniel J., Deborah Schwartz, Daphne Cobb St. John, Erin Picone-Decaro, Richard A. Jenkins, James W. Carey. 2004. „Reliability in Coding Open-Ended Data: Lessons Learned from HIV Behavioral Research“. *Field Methods* 16(3): 307–331.
- Kaplan, Abraham. 1964. *The Conduct of Inquiry*. Scranton, PA: Chandler Publishing Company.
- Krosnick, John. A., H. Schuman. 1988. „Attitude Intensity, Importance and Certainty and Susceptibility to Response Effects“. *Journal of Personality and Social Psychology* 54(6): 940–952.
- Marsh, Michael. 1991. „Accident or Design? Non Voting in Ireland“. *Irish Political Studies* 6(1):1–14.
- Montgomery, A.C., K.S.Crittenden. 1977. „Improving Coding Reliability for Open-Ended Questions“. *Public Opinion Quarterly* 41(2): 235–243.
- Petrocik, John R. 1996. „Issue Ownership in Presidential Elections with a 1980 Case Study“. *American Journal of Political Science* 40(3): 825–850.
- Plutzer, Eric. 2002. „Becoming a Habitual Voter: Inertia, Resources, and Growth in Young Adulthood“. *American Political Science Review* 96(1): 41–56.
- Rabinowitz, George. 1978. „On the Nature of Political Issues: Insights from a Spatial Analysis“. *American Journal of Political Science* 22(4): 793–817
- Rabinowitz, George, Stuart Elaine MacDonald. 1989. „A Directional Theory of Issue Voting“. *American Political Science Review* 83(1): 93–121.
- Reif, Karl-Heinz, Hermann Schmitt. 1980. „Nine Second-Order National Elections. A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results“. *European Journal of Political Research* 8(1): 3–44.
- Saris, Willem E., Irmtraud N. Gallhofer. 2007. *Design, Evaluation, and Analysis of Questionnaires for Survey Research*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Schuman, Howard, Stanley Presser. 1996 (1981). *Questions and Answers in Attitudes Surveys. Experiments on Question Form, Wording and Context*. Thousand Oaks, CA: Sage (druhé vydání).
- Schuman, Howard, Stanley Presser. 1979. „The Open and Closed Questions“. *American Sociological Review* 44(5): 692–712.
- Schwarz, Norman, Hans J. Hippler. 1987. „What Response Scales May Tell Your Respondents: Informative Functions of Response Alternatives“. Pp. 163–177 in Hans J. Hippler, Norman Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Social Information Processing and Survey Methodology*. NY: Springer-Verlag.
- Stokes, Donald. 1963. „Spatial Models of Party Competition“. *American Political Science Review* 57(2): 368–377.
- Stokes, Donald E. 1992. „Valence Politics“. Pp. 141–164 in D. Kavanagh (ed.). *Electoral Politics*. Oxford: Clarendon Press.
- Sudman, Seymour, Norman M. Bradburn, Norbert Schwarz (eds.). 1996. *Thinking about Answers. The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Strauss, Anselm, Juliet Corbinová. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Topf, Richard. 1995. „Electoral Participation“. Pp. 27–51 in Hans-Dieter Klingemann, Dieter Fuchs (eds.). *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Tourangeau, Roger, Lance J. Rips, Kenneth Rasinski. 2000. *The Psychology of Survey Response*. Cambridge: Cambridge University Press.

- van der Eijk, Cees, Hermann Schmitt. 2009. „Legitimacy and Electoral Abstention in European Parliament Elections“. Pp. 208–224 in Jacques Thomassen (ed.). *The Legitimacy of the European Union after Enlargement*. Oxford: Oxford University Press.
- Vinopal, Jiří. 2008. *Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: metoda okamžité validizace*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Wattenberg, Martin. 2002. *Where Have All The Voters Gone?* Harvard: Harvard University Press.
- Wilson, T.D., D. Dunn. 1986. „Effects of Introspection on Attitude-Behaviour Consistency: Analysing Reasons versus Focusing on Feelings“. *Journal of Experimental Social Psychology* 22(3): 249–263.
- Wolfinger, Raymond E., Steven J. Rosenstone. 1980. *Who Votes?* New Haven: Yale University Press.
- Zaller, John. 1992. *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zaller, John, Stanley Feldman. 1992. „A Simple Theory of Survey Response: Answering Questions versus Revealing Preferences“. *American Journal of Political Science* 36(3): 579–616.

PhDr. Lukáš Linek, Ph.D. je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., člen oddělení Sociologie politiky. Na Katedře sociologie FSV UK v Praze vyučuje kurzy politické sociologie. Zabývá se politickými postoji, volebním chováním a stranictvím. V roce 2007 se spolupodílel na vydání monografie *Voliči a volby 2006* a byl spolueditorem publikace *Volby do Evropského parlamentu 2004*. V letošním roce vydal monografii *Zrazení snu? v nakladatelství Slon*. Publikoval v zahraničních a českých odborných časopisech jako například *Journal of Legislative Studies*, *Party Politics*, *Journal of Communist Studies and Transitional Politics*, *Sociologický časopis* či *Politologický časopis*.
Lze jej kontaktovat na adrese: lukas.linek@soc.cas.cz

poznámky

- ¹ Tento článek vznikl s podporou grantu č. P408/10/0584 Grantové agentury České republiky.
- ² Strany se nicméně mohou odlišovat v tom, jak těchto témat/cílů dosáhnout (například nezaměstnanost lze redukovat tím, že se sníží daně nebo že se podpoří produkce veřejnými prostředky). Každé téma má jak poziční, tak valenční aspekt. Důležité je, jaký aspekt převládá [Clarke, Sanders, Stewart, Whiteley 2009: 44–46].
- ³ Další argumenty se týkají využitelnosti otevřených otázek jako podpůrných analytických nástrojů při konstrukci a analýze uzavřených otázek [Foddy 2001; Saris, Gallhofer 2007].
- ⁴ Navíc větší validita otevřených než uzavřených otázek může nastat pouze tehdy, když je možné odpovědi řádně interpretovat a kódovat; kódování otevřených otázek ale trpí problémy s reliabilitou [viz například Montgomery, Crittenden 1977; Zaller, Feldman 1992; Hruschka, Schwartz, St. John, Picone-Decaro, Jenkins, Carey 2004].
- ⁵ Schuman s Presserem [1996: 82–87] prezentovali extrémní případ, kdy změna v prostředí způsobila, že nabízené odpovědi při uzavřené otázce na nejdůležitější problém, jemuž země čelí, byly pro respondenty irelevantní.
- ⁶ Schuman s Presserem [1996: 109–111] upozorňují, že uzavřené otázky brání vágnosti odpovědí a velkému počtu odpovědí „nevím“ či chybějícím odpovědím; zároveň přesvědčivě ukázali, že tyto odpovědi poskytují převážně málo vzdělání respondentů.
- ⁷ Kódování odpovědí nicméně probíhá podle teoreticky založené logiky, která různé odpovědi spojuje do kategorií; tím jim dává společný referenční rámec a vlastně je uzavírá.
- ⁸ Van der Eijk a Schmitt [2009] například využívají Kaplanova [1964] rozlišení smyslu činnosti (**act meaning**) a smyslu jednání (**action meaning**), kdy první je význam jednání, který mu přiřkládá jedinec, a druhý je význam, který mu přiřkládá výzkumník. Rozlišení těchto dvou druhů významů vylučuje užitečnost otevřených otázek, neboť mají-li mít vůbec tyto otázky nějaký smysl, tak jedině takový, který odpovědi respondentů interpretuje v duchu významů, který jim respondenti přiřkládají.
- ⁹ Van der Eijk a Schmitt [2009] kritizují i další aspekty využívání otevřených otázek pro zkoumání důvodů volební neúčasti. Především to, že jsou dotazováni pouze nevoliči (tzv. **selection bias**). Z toho důvodu není možné zkoumat efekt zjištěných důvodů neúčasti. Například nezáměr o politiku může být přítomen i mezi voliči, kteří se ale voleb zúčastní. Proto není možné tvrdit, že důvodem volební neúčasti je nezáměr o politiku. Nastává to, co metodologická literatura nazývá shoda pozorování (tzv. **observational equivalence**).
- ¹⁰ V metodologické literatuře se v posledních letech objevují umírněné pozice ve vztahu k otevřeným otázkám, které uznávají, že v závislosti na kontextu mohou být otevřené otázky lepší, například při popisu sekvence událostí či když je cílem otázka, která nespecifikuje přesný koncept měření [viz Saris, Gallhofer 2007].
- ¹¹ Hlavním cílem původního kódování bylo prozkoumat četnosti a zdroje dvou typů volební neúčasti (neúčasti kvůli okolnostem a dobrovolné); toto rozhodnutí dokonce předcházelo otevřenému kódování a vytváření kódového klíče na základě výpisů v roce 2004.

Trávení volného času v České republice ve srovnání s evropskými zeměmi¹

Jiří Šafr, Věra Patočková

Leisure in the Czech Republic in a Brief Comparison with European Countries

Abstract: The article focuses on leisure activities in the Czech Republic. After the introductory part defining leisure and its functions, data from the international research ISSP 2007 Leisure and Sport are analyzed. Frequencies of 13 leisure activities and perceived functions of leisure are described and the Czech results are briefly compared with the average of 18 European countries. Then attention is paid to the structure of leisure activities in the Czech society. Three main leisure clusters, i.e. types of lifestyle, were identified: (1) cultural and sporting activities outside home, (2) "female" culture (shopping, watching TV, reading books and visiting relatives), (3) "home-loving" style of life (doing handicrafts and do-it-yourself). The main sociodemographic characteristics of their followers are delineated using multinomial logistic regression.

Keywords: leisure, life style, the Czech Republic, Europe.

Úvod – volný čas v sociologické perspektivě

Sledování televize, návštěva kina, divadla, koncertu či výstavy, cyklistický výlet, hodina karate, juda, tenisu, aerobiku nebo třeba jógy, fotbalový nebo volejbalový trénink, četba pěkné detektivky či napínavého románu, posezení s přáteli v kavárně nebo chatování s kamarády na internetu, hraní her na počítači, vytváření věcí z keramické hlíny, malování hedvábných šátků, zpěv to vše jsou příklady toho, jak lidé dnes tráví svůj volný čas.

V reprezentativním šetření české populace CVVM z roku 2009 pouze 6 % respondentů uvedlo, že nemá ve všední den žádný volný čas, čtvrtina populace odhadla množství svého volného času ve všední den na 1–2 hodiny, třetina respondentů na 3–4 hodiny, 18 % respondentů na 5–6 hodin a dalších 16 % dokonce na 7 nebo více hodin ve všední den. O víkendu pak máme volného času významně více, zhruba čtvrtina respondentů odhadla svůj volný čas v sobotu nebo v neděli na 5–6 hodin, další čtvrtina na 7–9 hodin, okolo 30 % na 10 nebo více hodin a pouze 1–2 % respondentů nemají o víkendu žádný volný čas. [Šamanová 2010]

Volný čas je významnou součástí našeho života a není proto překvapivé, že se v uplynulém století stal středem pozornosti mnoha vědců i nejrůznějších odborníků. Můžeme se tak setkat s nepřeberným množstvím teoretických i empirických prací zabývajících se problematikou volného času. Existuje celá řada přístupů ke studiu volného času. [např. Veblen (1899) 1999; Dumazedier 1962; Filipcová 1966; Selucký 1966; Červinka et al. 1966; Švigová 1967; Kaplan 1975; Parker 1976; Iso-Ahola 1980; Kelly 1987; Roberts 1983; Neulinger 1990; Stebbins 1992; Wearing 1998; Rojek 2000; Blackshaw 2003; Dufková, Tuček 2003; Freysinger, Kelly 2004; Šafr 2008; Rojek 2010; Patočková, Špaček, Šafr 2010 (v tisku)]. Obecně bývá volný čas označován za specifickou část mimopracovní doby, po kterou člověk nemusí vykonávat žádné činnosti, které by vnímal jako povinnosti nebo něco, co vykonává v souvislosti s péčí o děti nebo ostatní členy rodiny, v souvislosti se zabezpečením chodu domácnosti, přepravou nebo uspokojováním svých biofyziologických potřeb (spánek, jídlo, hygiena, event. zdravotní péče). Tato část mimopracovní doby se označuje jako čas vázaný. Čas je tedy rozlišován na čas *pracovní* a *mimopracovní*, který se dále dělí na čas *vázaný* a *volný*. Za volný čas

je potom označována doba, která „zbyde“, když člověk splní své pracovní, rodinné nebo společenské závazky.

Dalšími významnými charakteristikami volného času, na které je kladen důraz, je svobodná volba činností, dobrovolnost a vnitřní motivace. Ve volném čase se člověk věnuje činnostem, které si sám svobodně zvolil, vykonává je dobrovolně a dělá je primárně pro uspokojení z vlastního konání těchto činností. Není to tedy aktivita, která se „musí udělat“ nebo která by měla přinést nějaký bezprostřední užitek. Již tyto charakteristiky však přinášejí určité komplikace při zařazování některých činností. Jako typické případy se uvádějí například zahrádkářství a kutilství. Tyto činnosti jsou na jedné straně koníčkem, na straně druhé ale přinášejí užitek. Proto se také můžeme setkat s termínem *polovolný* čas, kam jsou tyto činnosti někdy zařazovány.

Jiným možným pohledem na volný čas je zaměření na náplň volného času, tedy na účast v konkrétních aktivitách. Tento pohled je častý při empirických šetřeních. V sociologických výzkumech jsou respondenti dotazováni na to, kterým činnostem se věnují ve volném čase, nejčastěji se používají různé dlouhé seznamy činností, které jsou výzkumným týmem předem zvoleny jako volnočasové, a respondenti se vyjadřují o tom, zda se dané činnosti věnují a jak často. Volnočasové činnosti se pak mohou různě členit, např. podle druhu činnosti, časového hlediska frekvence participace (denní, týdenní, měsíční, roční, specifické fáze životního cyklu), prostorových charakteristik, charakteru participace z pohledu toho, zda se jedná o aktivity, které člověk vykonává sám nebo za účasti jiných apod.

Pokud jde o funkce volného času, nejčastěji jsou zmiňovány odpočinek, zábava a rozvoj vlastní osobnosti. Stále častěji je však také poukazováno na to, že ve volném čase dochází i k nežádoucím či nezákonným aktivitám jako je např. braní drog nebo digitální pirátství (např. [Rojek 2010]).

Existuje řada faktorů, které ovlivňují trávení volného času, jako například pohlaví, věk, fáze životního cyklu, vzdělání, sociální postavení, profese, charakter, velikost a vliv primární a současné rodiny, zdravotní stav, množství volného času, finanční a prostorová dostupnost volnočasových aktivit atd. Zároveň si je třeba uvědomit, že k volnočasové participaci také dochází v rámci určité společnosti a kultury, která má na její podobu rovněž významný vliv. Volnočasovou participaci

významně ovlivňuje existující institucionální prostředí, veřejné politiky, ale například také hodnoty a tradice dané kultury.

Zatímco v předchozí studii využívající stejná data z výzkumu ISSP 2007 [Špaček, Šafr 2010] jsme se zaměřili výhradně na vztah statusového postavení, kulturního vkusu a trávení volného času, v tomto článku se soustředíme na popis aktivit ve volném čase spolu s rozkrytím jejich vzájemné struktury, identifikaci základních typů a jejich nositelů a v neposlední řadě na krátké srovnání s vybranými evropskými zeměmi.² Uplatněn je jednoduchý explorační přístup, cílem stati je ve stručnosti seznámit čtenáře se stavem trávení volného času v současné české společnosti.

Výzkum ISSP 2007 „Volný čas a sport“

Problematicke trávení volného času se podrobně věnoval mezinárodní komparativní výzkum ISSP 2007 *Volný čas a sport*, kterého se v České republice zúčastnilo 1 222 respondentů starších osmnácti let.³ Dotazník sledoval preference a způsoby trávení volného času, včetně rozsahu dovolené a participace v dobrovolných volnočasových sdruženích. Druhý tematický okruh pak představovalo sportování spolu s hraním karet a deskových her a sledování sportu v médiích. Předmětem zájmu výzkumu byla také spokojenost s volným časem a některé aspekty zdravého životního způsobu (kouření, pití alkoholu a spokojenost se zdravotním stavem). Česká verze dotazníku obsahovala navíc otázky týkající se kulturního vkusu (preference volnočasových aktivit a čtení různých novinových titulů) [viz Špaček, Šafr 2010], hodnotové preference a informaci o heterogenitě sociální sítě jedince. V dotazníku byl v úvodní informaci pro respondenta volný čas vymezen jako doba, kdy se respondent nezabývá prací, domácími povinnostmi nebo jinými činnostmi, které by musel dělat.

Činnosti ve volném čase

Nejprve se zaměříme na činnosti, kterým se věnujeme ve volném čase. Výzkum ISSP 2007 sledoval třináct nejběžnějších aktivit. To, zda a jak často se jim věnujeme, ukazuje graf 1, ve kterém jsou vedle dat za Českou republiku uvedeny také průměrné hodnoty za 18 evropských zemí, které se zúčastnily výzkumu. Nejčastěji trávíme čas před televizí (72 % obyvatel ČR se dívá denně) a nebo posloucháme hudbu (44 % denně). Mezi nejrozšířenější aktivity – takřka denní činnosti – patří ještě prohlížení různých webových stránek nebo komunikace prostřednictvím internetu, hraní her či jiná činnost na počítači (17 %) a také chození po obchodech a nakupování (15 % denně), čtení knih (14 %) a fyzická aktivita, ať už jde o sport či procházky (12%). Z nabízených možností, které jistě nevyčerpávají všechny možné alternativy trávení volného času, mezi nejméně časté patří vedle návštěv sportovních událostí, chození do kina a také návštěva kulturních akcí jako jsou koncerty, divadla, výstavy apod.

Provedeme-li rychlé srovnání, jak si Češi stojí z hlediska trávení volného času oproti evropskému průměru, pak platí, že výrazně více času strávíme nakupováním, více se věnujeme ručním pracím či kutilství a také nepatrně více čteme knihy. Naproti tomu výrazně méně času trávíme před počítačem/na internetu, méně hrajeme karty a deskové hry a také tolik neposloucháme hudbu.⁴

Pokud vezmeme v úvahu pouze deset zemí vyspělé Západní Evropy,⁵ pak kromě výše uvedených rozdílů, navíc méně sportujeme a nechodíme tak často do kina. Trávíme méně času před obrazovkou počítače, zato ve vysedávání před obrazovkou televizní rozhodně nezaostáváme. Je ovšem třeba zdůraznit, že v rámci Evropy existují mezi obyvateli jednotlivých států značné rozdíly, toto srovnání však není předmětem této studie.

Funkce volného času

Z hlediska náplně, či spíše smyslu využití, nám volný čas nejčastěji poskytuje relaxaci a odpočinek (viz graf 2).⁶ Naproti tomu aktivnější náplň volného času jako je učení se a rozvoj osobnosti nebo navazování užitečných kontaktů vyplňuje volný čas spíše zřídka, často se jim věnuje asi čtvrtina resp. pětina dospělé populace. Z hlediska negativních pocitů, které ve volném čase můžeme zažívat, 35 % dotázaných uvádí, že přemýšlí o práci, 29 % se cítí uspěchaných a přibližně pět procent se ve svém volném čase nudí. Zde se opět lišíme oproti evropskému průměru: méně času věnujeme vzdělávání a rozvoji osobnosti (v tomto případě je ve srovnání se západními zeměmi rozdíl dokonce výraznější) i navazování užitečných kontaktů. Češi se sice v porovnání s ostatními Evropany cítí méně znuženi, ale na druhou stranu práce a uspěchanost nás provází i mimo pracovní dobu, což je ostatně trend typický pro obyvatele postkomunistických zemí.⁷

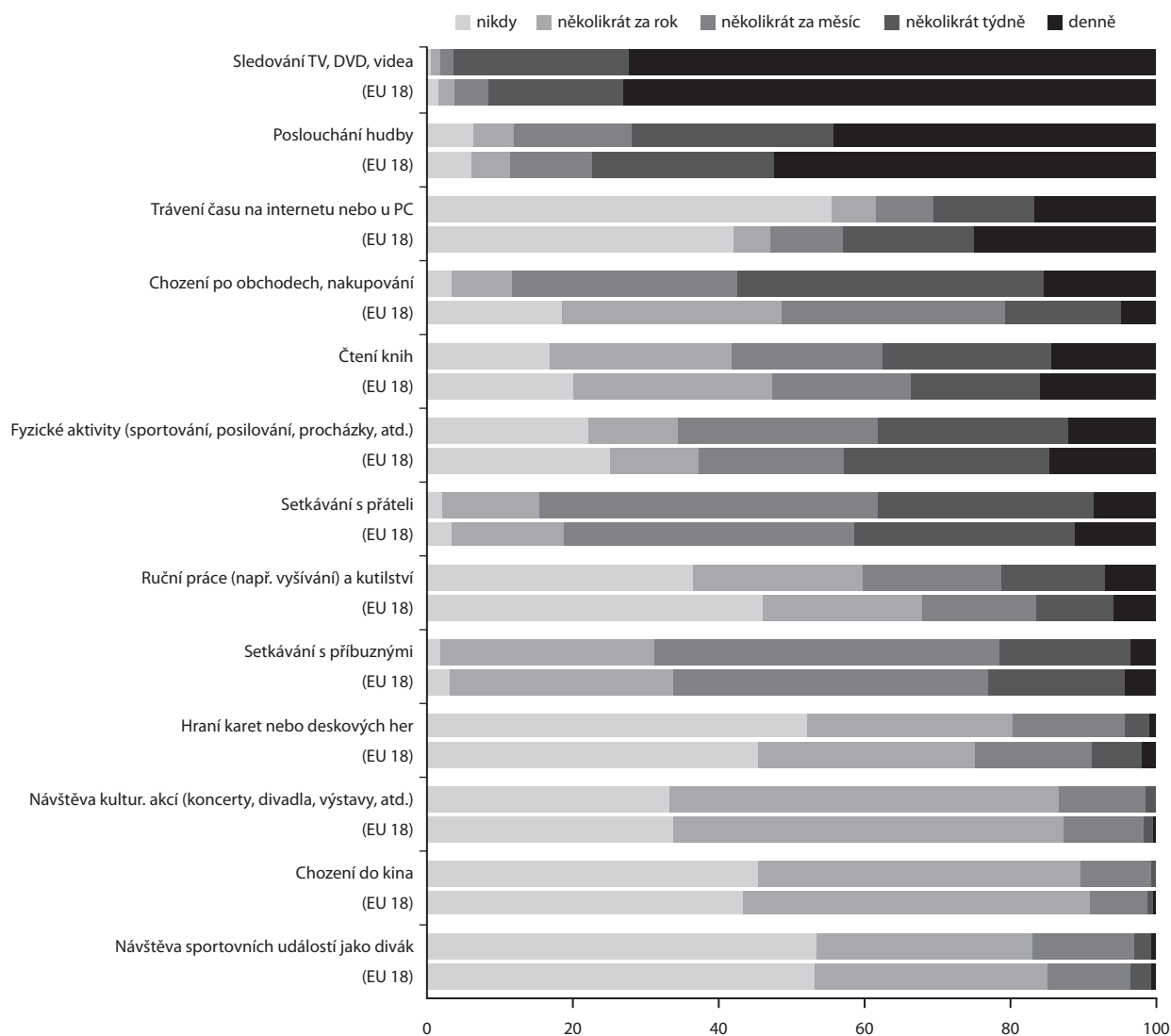
Ačkoliv výzkum ISSP neumožňuje srovnání v čase, lze na základě poznatků z jiných výzkumů uvést, že struktura trávení volného času, snad poněkud překvapivě, v základních obrysech (to zdůrazněme) v posledních necelých dvaceti letech neprodělala dramatičtější změny [Červenka 2004; Šafr 2008: 55–57; Šamanová 2009] (k srovnání struktury trávení volného času se situací před rokem 1989 viz [Duffková, Tuček 2003]). Za zmínku stojí především pokles návštěvnosti kin v porovnání s počátkem 90. let a také pokles zájmu o četbu časopisů. Počátkem devadesátých let minulého století chodila do kina nejméně jednou měsíčně třetina dospělých, v roce 2009 to bylo už jenom 16 % [Šamanová 2009]. Rovněž lze konstatovat, že po roce 1989 vazba kulturně náročného způsobu trávení volného času (jako např. chození do divadla) na společenský status zůstala relativně stabilní [viz Šafr 2008: 58–61].

Struktura volnočasových aktivit – základní typy životního stylu v České republice

Nyní se vrátíme k činnostem ve volném čase, tak jak je zachytil výzkum ISSP v roce 2007, s cílem nalézt odpověď na otázku, zda spolu jednotlivé volnočasové aktivity v české společnosti nějak souvisejí, tedy zda tvoří určitou koherentní strukturu. Za tímto účelem jsme provedli hierarchickou seskupovací analýzu,⁸ která nám umožnila rozřadit jednotlivé případy – respondenty do tří interpretovatelných shluků (jako vstupní vzdálenosti byly použity pearsonovy korelační koeficienty a k posouzení vzdálenosti skupin metoda nejbližšího souseda). Základní profil těchto klastrů z hlediska průměrné frekvence jednotlivých aktivit uvádí graf 3. Činnostem volného času se oddáváme s rozdílnou časovou intenzitou, proto jsme za účelem souhrnnější prezentace vzájemných shod a rozdílů jednotlivých typů trávení volného času dále vstupní matici průměrů nejprve standardizovali na z-skóry a poté pomocí metody

Graf 1: Odpovědi na otázku: „Jak často se ve svém volném čase věnujete následujícím činnostem?“, ČR a 18 evropských zemí v roce 2007, řádková procenta

Zdroj: ISSP 2007, N pro EU 18 = 22016, N pro ČR = 1180 (listwise, nevážená data).
 Poznámka: V prvním řádku je vždy údaj pro ČR, v druhém pro evropské země (18).

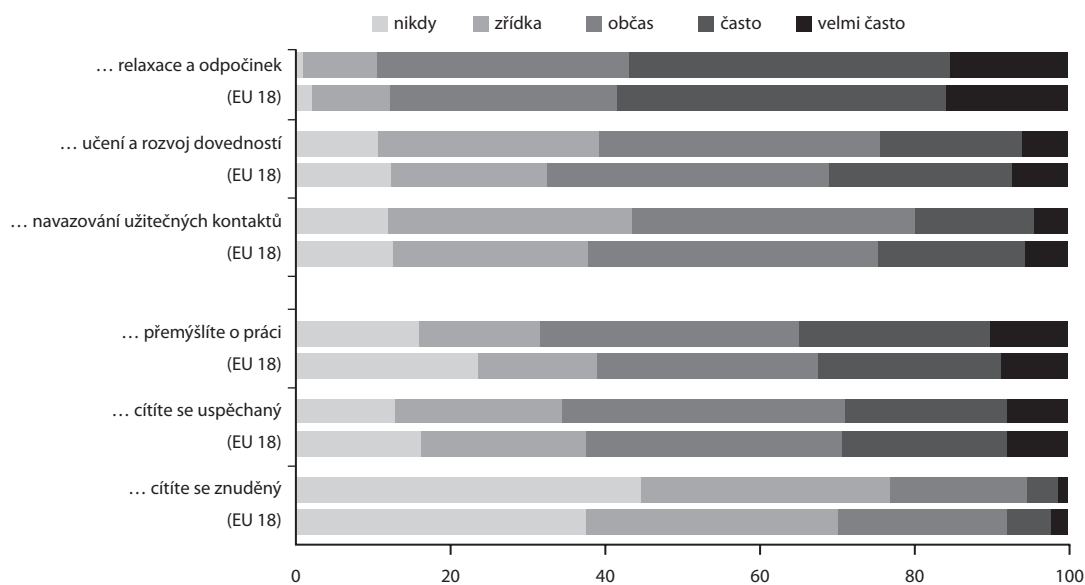
hlavních komponent zobrazili do dvourozměrného prostoru (viz graf 4). V následující interpretaci uplatňujeme v prvé řadě relační pohled. Nejde nám v ní až tolik o popis pomocí absolutních hodnot frekvencí aktivit, nýbrž o celkovou strukturu relativních odlišností mezi seskupeními. Kupříkladu lidé ze všech tří typů volného času sledují televizi téměř denně, zatímco do kina chodí v průměru několikrát do roka. Rozdíly mezi jednotlivými typy jsou ovšem v druhém případě daleko větší.

Jedinci z prvního seskupení, v české populaci jich nalezneme 35 %, se v porovnání s lidmi z ostatních klastrů vyznačují aktivitami převážně mimo domov, ať už jde o kulturní akce, setkávání s přáteli či sport spolu s trávením času před počítačem a poslechem hudby. Pro respondenty z druhého klastru (45 % respondentů) je typické, že oproti ostatním ve volném čase více nakupují, sledují TV, čtou knihy a navštěvují příbuzné. Při značné míře zjednodušení se dá říci, že jde o

kulturu charakteristickou především pro ženy. Třetí seskupení zahrnuje necelých dvacet procent lidí, kteří se věnují víceméně hlavně ručním pracím či kutilství, také je pro ně vedle sledování televize příznačné setkávání s příbuznými. V porovnání se zástupci druhého klastru navštěvují sportovní události jako diváci, sportu jako takovému se ale věnují minimálně. Výzkum ISSP zde bohužel neobsahoval údaj o četnosti chození do hospody – tedy aktivitu výsostně typickou pro muže, proto nelze zcela jednoznačně tvrdit, že se jedná o výhradně „mužský“ svět domácí kultury.⁹

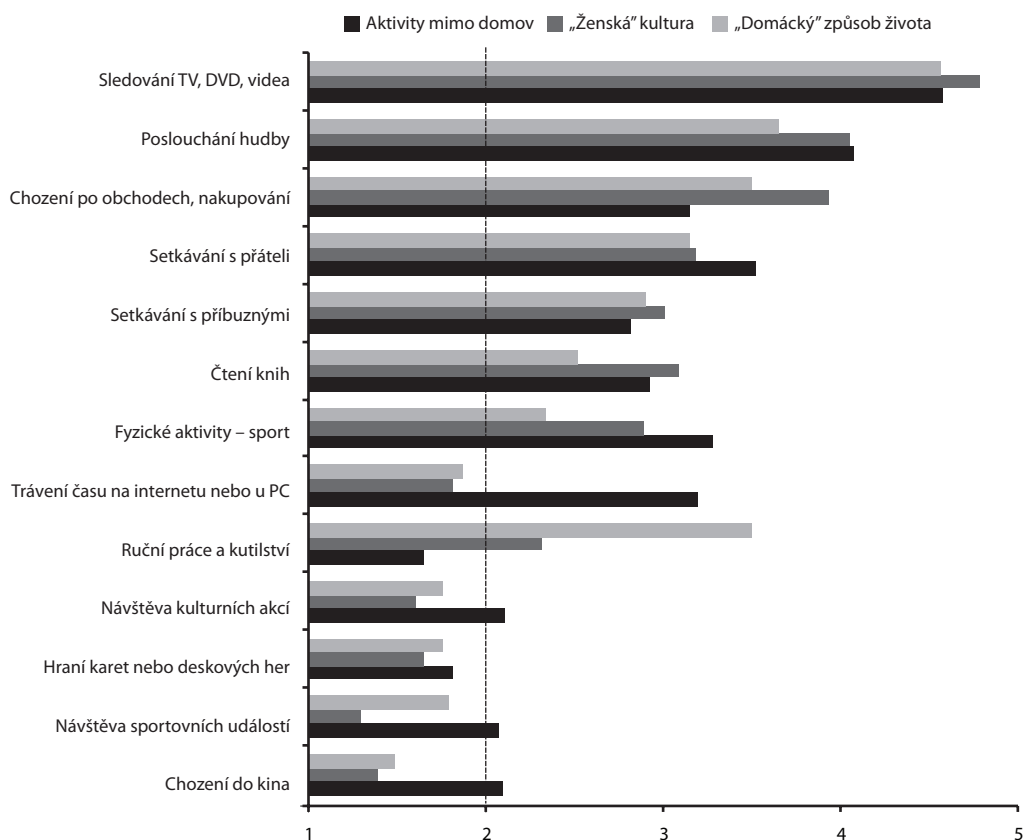
Na tomto místě je třeba zdůraznit, že výsledná typologie vyjadřuje pouze ty nejzákladnější kontury životního stylu, neboť celá dospělá populace je rozčleněna do pouhých tří navzájem se vylučujících typů, které jsou dány dostupnými položkami z baterie otázek týkajících se frekvence činností ve volném čase (zde tak neuvažujeme mnoho dalších možných

Graf 2: Funkce volného času, odpovědi na otázku: „Jak často trávíte svůj volný čas ...“ (horní část grafu) a „Jak často ve svém volném čase ...?“ (dolní část grafu), ČR a 18 evropských zemí v roce 2007, rádková procenta

Zdroj: ISSP 2007, N pro EU18 = 19272, N pro ČR = 1173 (listwise, nevážená data).
 Poznámka: V prvním řádku je vždy údaj pro ČR, v druhém pro Evropské země (18).

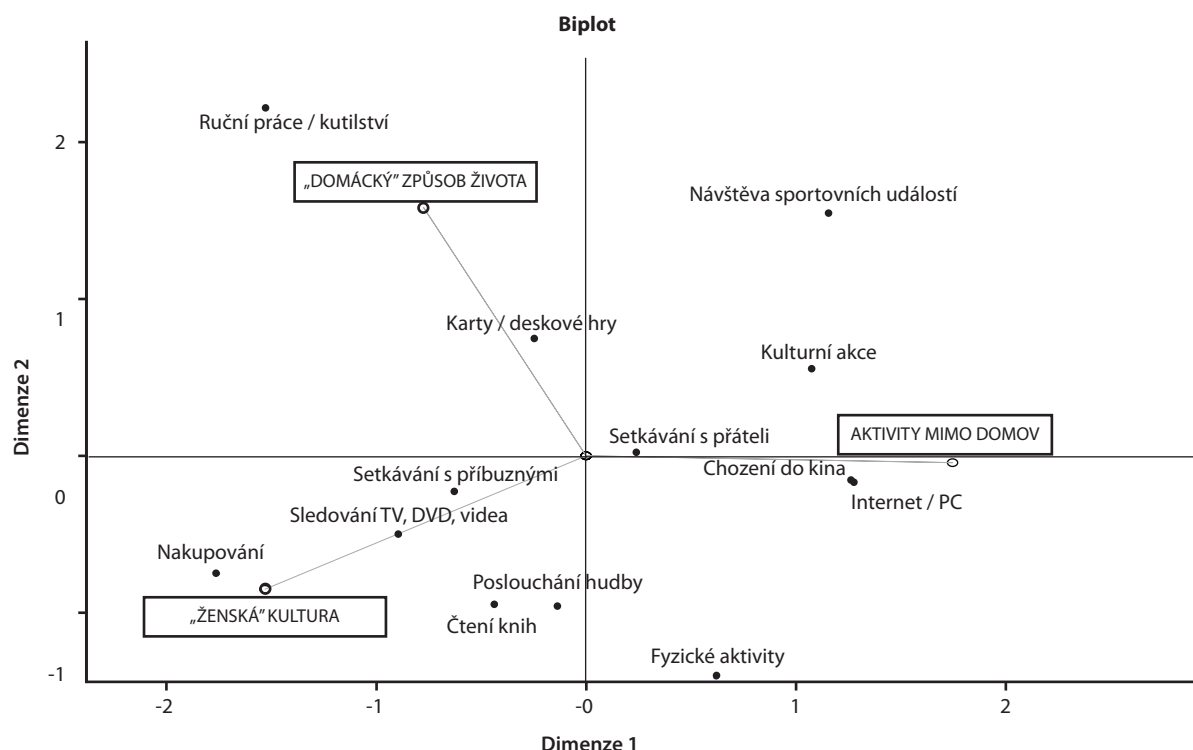
Graf 3: Průměrné frekvence aktivit volného času podle klastrů

Zdroj: ISSP 2007, N = 1188 (listwise).
 Poznámka: 1 – nikdy, 2 - několikrát za rok, 3 - několikrát za měsíc, 4 - několikrát týdně, 5 - denně.

Graf 4: Profil klastrů volného času: metoda hlavních komponent, biplot komponentních zátěží a objektů

Zdroj: ISSP 2007, N = 1188 (listwise).

Poznámka: metoda hlavních komponent (PCA), vstupní maticí jsou průměry z-skórů frekvenčních škál (v grafu 3); vysvětleno 98,1 % variance (1. dimenze 63,7 % a 2. dimenze 34,5 %).

aktivit, jako například účast v nejrůznějších dobrovolných sdruženích). Problematika životního stylu je samozřejmě mnohem komplexnější a čtenář si jistě umí představit jiné indikátory i detailnější typologii (k tomuto tématu lze nalézt více např. v [Šafr 2008]).

Abychom mohli určit, kdo jsou nositelé jednotlivých klastrů trávení volného času – v principu jde o typologii životního stylu, použili jsme na závěr vícerozměrnou metodu analýzy dat, multinominální logistickou regresi.¹⁰ Uvažujeme v ní vliv nejzákladnějších sociodemografických charakteristik: pohlaví, vzdělání, velikosti/charakteru místa bydliště a věku. Jednotlivé vlivy jsou očistěny o vzájemnou provázanost. Koefficienty uvedené v tabulce 1 vyjadřují poměry šancí, že jedinec bude patřit do prvního či druhého klastru trávení volného času v porovnání s klastrem 3, který zde slouží jako referenční kategorie.¹¹ Zastánce trávení volného času aktivitami mimo domov nalezneme s vyšší šancí mezi muži, lidmi s vysokoškolským diplomem a ve velkém městě. Nejvýraznějším třídícím znakem je ovšem věk: v kategorii do 30 let je lze v porovnání s kategorií starších šedesáti let nalézt s až třináctinásobnou šancí (průměrný věk je u respondentů z prvního klastru 39 let).

Naproti tomu za typického představitele způsobu trávení volného času zachyceném v druhém klastru označeném zjednodušeně jako „ženská kultura“ (nakupování, příbuzní, TV, čtení knih) lze v porovnání s klastrem třetím (charakteristickým ručními pracemi, kutilstvím a částečně sportovním diváctvím) označit ženy, jedince se středoškolským vzděláním a ty, kdo pocházejí z velkého města a je jim nad šedesát let.

Je třeba podotknout, že příslušnost k třetímu klastru model odhaduje pouze velmi slabě,¹² což naznačuje, že tento typ trávení volného času v sobě zahrnuje velmi různorodou skupinu lidí. Dodejme, že z hlediska bivariálních vztahů je zde podíl mužů a žen přibližně stejný (48 % mužů; 52 % žen), převažuje střední a vyšší věk (shodně 36 % v kategorii 46–59 a nad 60 let), bydliště na vesnici (51 %) a nižší vzdělání (66 % s nejvýše vyučením).

Závěrem

Češi ve volném čase především sledují televizi, poslouchají hudbu a kromě trávení času před monitorem počítače také ještě, v mnohem menší míře ovšem, nakupují, sportují či chodí na vycházky a co je jistě potěšitelnou zprávou, čtou také knihy. Volný čas je tak pro nás především relaxací a odpočinkem, bohužel se do něj také ale promítá stres z pracovních povinností. Výsledky mezinárodního výzkumu ISSP 2007 – Volný čas a sport rovněž naznačují, že z hlediska vybraných ukazatelů se v tom, co ve volném čase děláme, příliš neodlišujeme od ostatních evropských zemí – s výjimkou větší obliby nakupování a ručních prací/ kutilství a naopak méně času trávíme u počítače.

Podrobnější rozbor dále ukázal, že ve struktuře četnosti volnočasových aktivit lze vysledovat tři nejzákladnější typy životního stylu odvozené z kontury životních etap a genderu: typ především mladé generace, charakteristický oproti ostatním typům aktivitami mimo domov (kino, kulturní akce, sport, PC a internet) – hovořit zde můžeme o aktivním způsobu života

Tabulka 1: Multinominální logistická regrese klastrů životního stylu

		Aktivity mimo domov		„Ženská“ kultura	
		Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.
konstanta			,431		,465
Pohlaví – žena		,55	,001	1,90	,000
Vzdělání	VŠ	4,31	,000	1,37	,459
	SŠ-maturita	1,46	,050	1,43	,043
Velkoměsto		2,95	,000	1,70	,010
Malé město		1,53	,056	1,06	,767
Věk	18-29	13,49	,000	,81	,504
	30-45	2,95	,000	,71	,114
	46-59	1,66	,033	,54	,002
správně klasifikované případy		69,5 %		75,1 %	

Zdroj: ISSP 2007, N = 1165 (listwise).

Poznámka: Nagelkerke $R^2 = 0,29$; celkem klasifikováno správně 59,7 % případů; referenční kategorie závislé proměnné: klastr 3 – „Domácký“ způsob života; referenční kategorie nezávislých znaků: základní/vyučení, vesnice, věk 60+; zvýrazněny koeficienty s $p < 0,05$.

a dále na jedné straně svět především „ženské“ kultury (nakupování, sledování TV, čtení knih, setkávání s příbuznými), na straně druhé svět „domácí“ převážně pasivní kultury (ruční práce, kutilství a zčásti i sportovní diváctví). Tyto tři základní typy pochopitelně plně neodrážejí plasticitu struktury životního stylu v naší společnosti. Z hlediska volnočasových aktivit bychom mohli krom frekvence jiných než zde sledovaných činností (například podrobněji jednotlivé sporty) uvažovat také o míře jejich oblíbenosti [viz Špaček, Šafr 2010; Šafr 2008].

Naše analýza nemohla zcela rozkrýt spleť klubko struktury trávení volného času, smyslem bylo především vymezit nejzákladnější kontury a nositele v dospělé populaci České

republiky (zachycen mj. není životní způsob zcela specifických skupin).¹³ Z hlediska mezinárodní komparace je vhodné provést další srovnávací analýzy evropských a také mimoevropských zemí, které by sledovaly souvislosti sociodemografických a prostorových charakteristik, životní fáze a společenského postavení s různými typologiemi volnočasových aktivit v odlišném kulturně-historickém prostředí. Podobu systému volného času totiž významně ovlivňuje společenský systém, ať už jde o stupeň modernizace, ekonomickou výkonnost, demografickou strukturu, soustavu hodnotových orientací nebo politické uspořádání.

literatura

- Blackshaw, Tony. 2003. *Leisure Life: Myth, Masculinity and Modernity*. London and New York: Routledge.
- Červenka, Jan 2004. *Co děláme ve svém volném čase?* Tisková zpráva CVVM. 26. 4. 2004. [online]. [cit. 1. 12. 2010] Dostupné na <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100351s_oz40426.pdf>.
- Červinka, Antonín et al. 1966. *Práce a volný čas*. Praha: NPL.
- Dubský, Josef. 2008. „Výzkum životního stylu“. Pp. 207–227 in Jana Duffková, Lukáš Urban, Josef Dubský. *Sociologie životního stylu*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Duffková, Jana, Milan Tuček. 2003. „Proměny způsobu života“. Pp. 168–202 in Milan Tuček (ed.). *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Dumazedier, Joffre. 1962. *Vers une civilization du loisir?* Paris: Éditions du Seuil.
- Filipcová, Blanka. 1966. *Člověk, práce, volný čas*. Praha: Svoboda NPL.
- Frysinger, Valeria J., John R. Kelly. 2004. *21st Century Leisure: Current Issues*. State College: Venture Publishing.
- Iso-Ahola, Seppo E. 1980. *The Social Psychology of Leisure and Recreation*. Dubuque: Wm. C. Brown Company Publisher.
- Kaplan, Max. 1975. *Leisure: Theory and Policy*. New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley & Sons, Inc.
- Kelly, John R. 1987. *Freedom to Be: A New Sociology of Leisure*. London: Macmillan Publishing Company, New York: Collier Macmillan Publisher.
- Neulinger, John. 1990. *The Road to Eden, After All: A Human Metamorphosis*. Culemborg: Giordano Bruno.
- Parker, Stanley R. 1976. *The Sociology of Leisure*. London: Allen and Undin.
- Patočková, Věra, Ondřej Špaček, Jiří Šafr. 2010 (v tisku). „Mezigenerační, reprodukce životního stylu: vliv socializace na trávení volného času v dospělosti“. In Jiří Šafr (ed). *Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovností*. Sociologické studie/Sociological Studies. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i.
- Roberts, Kenneth. 1983. *Youth and Leisure*. London: Allen and Undin.
- Rojek, Chris. 2000. *Leisure and Culture*. Basingstoke [u.a.]: Palgrave Macmillan.

- Rojek, Chris. 2010. *Labour of Leisure: The Culture of Free Time*. Los Angeles: Sage.
- Selucký, Radoslav. 1966. *Člověk a jeho volný čas*. Praha: Československý spisovatel.
- Stebbins, Robert. 1992. *Amateurs, Professional, and Serious Leisure*. Montreal, Pq: McGill-Queen's University Press.
- Šafr, Jiří 2008. *Životní styl a sociální třídy: vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šamanová, Gabriela. 2010. *Volný čas*. Tisková zpráva CVVM. 14. 1. 2010. [online]. [cit. 1. 12. 2010] Dostupné na <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100994s_oz100114.pdf>.

- Špaček, Ondřej, Jiří Šafr. 2010. „Volný čas, sport a kulturní vkus: rozdíly podle společenského postavení“. Pp. 81–99 in Hana Maříková, Tomáš Kostecký, Tomáš Lebeda, Markéta Škodová (eds.). *Jaká je naše společnost? Otázky, které si často klademe...* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Švigová, Milada. 1967. *Volný čas a my*. Praha: Svobodné slovo.
- Veblen, Thorstein. (1899) 1999. *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Wearing, Betsy. 1998. *Leisure and Feminist Theory*. London-Thousand Oaks., New Delhi: Sage Publications.

Jiří Šafr získal doktorát ze sociologie na Fakultě sociálních věd UK. Pracuje jako vědecký pracovník v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a jako odborný asistent na FHS UK. Zabývá se výzkumem sociální stratifikace a nerovností (sociální distance, egocentrické sítě, kulturní kapitál a spotřeba, sociální třídy), sociální spravedlnosti a problematikou společenské koheze a sociálního kapitálu.
Lze jej kontaktovat na adrese: jiri.safr@soc.cas.cz

Věra Patočková je absolventkou magisterského studia kulturologie na Filozofické fakultě UK, kde v současné době pokračuje v doktorském studiu. Absolvovala rovněž studijní program WLRA International Centre of Excellence v Nizozemsku zaměřený na volný čas. V současné době pracuje jako odborná pracovnice ve výzkumném oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.
Lze ji kontaktovat na adrese: vera.patochkova@soc.cas.cz

poznámky

- ¹ Tento článek vznikl v rámci projektu „Sdílené hodnoty a normy chování jako překonávání negativních dopadů sociální diferenciací v ČR“ (e.č. 2D06014), který byl podpořen MŠMT ČR.
- ² Mezinárodního výzkumu ISSP *Volný čas a sport* se zúčastnilo celkem 34 zemí, pro účely tohoto článku bylo pro srovnání vybráno 18 evropských zemí: Rakousko, Belgie (Flandry), Bulharsko, Chorvatsko, Finsko, Francie, Německo, Maďarsko, Irsko, Litva, Norsko, Polsko, Rusko, Slovensko, Slovinsko, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie (vynechán byl z důvodu problematických dat Kypr).
- ³ Informace o mezinárodním výzkumném programu ISSP – *International Social Survey Programme* lze nalézt na <<http://www.issp.org>>. Česká verze použitého dotazníku *Volný čas a sport ISSP 2007* je také dostupná na <<http://www.sdilenihodnot.soc.cas.cz>>.
- ⁴ Jde o statisticky signifikantní rozdíly v průměrných hodnotách škál určené pomocí t-testu na $p > 0,05$, které byly s ohledem na velký počet případů ověřeny pomocí porovnání 95 % intervalů spolehlivosti.
- ⁵ Rakousko, Belgie (Flandry), Finsko, Francie, Německo, Irsko, Norsko, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie.
- ⁶ Úvodní otázka v baterii zněla: „Lidé využívají svůj volný čas různými způsoby. U každé z následujících položek řekněte, prosím, jak často trávíte svůj volný čas ...“.
- ⁷ Bulharsko, Chorvatsko, Maďarsko, Litva, Polsko, Rusko, Slovensko, Slovinsko.
- ⁸ V prvním kroku jsme uplatnili k redukci vícerozměrného prostoru volnočasových aktivit metodu hlavních komponent (PCA), která odhalila na základě tzv. Kaiserova kritéria existenci čtyř latentních dimenzí životního stylu: 1. kulturní akce, čtení knih, chůze do kina, počítač/internet, fyzické aktivity; 2. setkávání s přáteli, poslech hudby, setkávání s příbuznými; 3. ruční práce a kutilství, chůze po obchodech/ nakupování, sledování TV/ DVD; 4. sportovní diváctví, hraní karet/ deskových her (celkem vysvětleno 52,7 % variance). Položky k jednotlivým dimenzím však nebyly přiřazeny

- zcela jednoznačně, navíc další ověření položkové reliability indexů konstruovaných na základě faktorového řešení ukázalo, že škály dosahovaly neuspokojivých hodnot reliability. Z tohoto důvodu jsme se zde uchýlili k méně tradičnímu řešení určení příslušnosti k typologické skupině pomocí klastrové analýzy, v němž je zdůrazněna výlučná příslušnost ke skupině lidí s podobným životním stylem.
- ⁹ Ukazují na to ale preference – obliba činností ve volném čase, které byly sledovány v české verzi dotazníku. Respondenti patřící do třetího klastru mají v porovnání s těmi, kdo jsou v druhém klastru, v poněkud větší oblibě chůze do hospody a sledování sportu v televizi.
- ¹⁰ V logistické regresi sledujeme změnu šance, že nastane určitý jev (zde příslušnost k danému typu životního stylu) oproti tomu, že nenastane, při jednotkové změně hodnoty nezávislé proměnné za předpokladu, že hodnoty ostatních nezávislých znaků se nezmění. Šance vyjadřuje podíl pravděpodobnosti, že jev nastal oproti situaci, že nenastal. Jejím násobkem vyjadřuje koeficient $\exp(B)$.
- ¹¹ Při interpretaci výsledků je třeba vzít v úvahu, že regresní model nemá příliš velkou explanační sílu. Na jeho základě je celkově správně zařazeno pouze 59,7 % případů. Důvodem je použití značně obecné typologie životního stylu i relativně malého počtu vysvětlujících proměnných pro tak komplexní problematiku jako je trávení volného času.
- ¹² Na základě sady použitých vysvětlujících proměnných model u třetího klastru správně zařadil pouhých 6,1 % případů.
- ¹³ Podrobnou typologii životního stylu v české společnosti poloviny 90. let minulého století založenou na kombinaci pasivity–aktivity a vysokého–nízkého statusu přináší J. Dubský [2008]. Kromě údajů o trávení volného času je odvozena také z hodnot, spotřebitelského chování a životní úrovně. Sociální prostor životního stylu – tvořený preferencemi v oblastech vysoké a masové kultury, oblékání, zdravého způsobu života a nákupních preferencí – ve vazbě na třídní postavení domácnosti v roce 2004 lze nalézt v [Šafr 2008: 100].

Pojem popkulturního občanství jako teoretický rámec studia populární kultury v socialistické a post-socialistické společnosti¹

Irena Reifová

The Popcultural Citizenship Concept as a Theoretical Framework For Studying Popular Culture in the Socialist and Post-Socialist Society

Abstract: This theoretical essay explores the concepts of cultural and popcultural citizenships in connection with the period of state socialism in 70s and 80s in Czechoslovakia. The main intention is to test the potential of the concept of popcultural citizenship, which is inspired by John Hartley's "do-it-yourself citizenship". Another aim is to examine textual properties of so called "normalization" television serials with regard to the extent to which it allowed for semiosis to be controlled by the viewers. The article summarizes theoretical debate of the main concepts as a starting point for further audience research.

Keywords: cultural citizenship, pop-culture citizenship, popular culture, television series, normalization.

Jedním z hlavních analytických konceptů kulturního přístupu, který studuje specifické jednání spočívající v užívání populární kultury, je pojem „kulturní občanství“. Tento text se v následujících částech bude zabývat shrnutím významů tohoto pojmu (včetně jeho okolí) a pokusí se jej – ačkoli se s ním dosud pracovalo jen při studiu protiváhy hegemonie ve formálně demokratických společnostech – transplantovat do oblasti užití populární kultury v autoritářském socialistickém systému.² Jak autoritářský socialismus operoval se samotným pojmem „občanství“? Mělo vůbec užívání pojmu „občanství“ v Československu v období normalizace nějaké opodstatnění? Lze snad najít dokonce nějaké „skuliny“, kudy docházelo k průsaku jednání do sociální struktury tak, že můžeme hovořit o kulturním občanství? Je legitimní očekávat, že pojem „kulturní občanství“ se stane senzitivizujícím konceptem [Blumer 1954: 8–9] a zbystří naši schopnost vidět torza autonomního jednání v rámci struktury autoritářského socialistického systému? To jsou témata, s nimiž se bude tato teoretická stať postupně vyrovnávat.

Co je to občanství?

Občanství je nepochybně jedním z klíčových prvků politické teorie a republikánské politické praxe. Podle Dereka Heatera občanství „definuje nikoli vztah mezi jednotlivcem (...) a jiným jednotlivcem (...) nebo skupinou, ale vztah jednotlivce k ideji státu“ [Heater 2004a: 2]. Bart Cammaerts toto tvrzení podporuje, když uvádí, že občanství je systém, v němž jsou práva a povinnosti delegovány občanům, kteří jsou „oficiálními a registrovanými obyvateli určitého vymezeného území“ [Cammaerts 2007: 1]. Právní disponování atributem občanství lze chápat jako protiklad role párii nebo parvenu, jak je (při jiné tématické příležitosti) popisuje Zygmunt Bauman [Bauman 1995: 31].

Od dob starověku je občanství chápáno dvěma hlavními způsoby (ačkoli hlavní konjunkturu tento princip samozřejmě zaznamenal po Velké francouzské revoluci). Podle římské tradice kategorie občanství popisuje především administrativní a právní postavení jedince ve vztahu ke státu a jeho fyzické umístění. Občanství je potom souhrnem takových atributů jako jsou jméno a příjmení, adresa trvalého bydliště, státní příslušnost apod. Toto pojetí vystihuje i poznámka Bryana S.

Turnera: „Mít občanství znamená mít rodné jméno, které má člověk zapsáno v pase a legitimní postavení v rámci příbuzenského systému a státu“ [Turner 2001: 11]. Podle řecké tradice – k níž patří také Aristotelův pohled na člověka jako na „zoon politikon“ – je pojetí občanství podstatně aktivnější a lze jej shrnout jako energické zapojení jedince do nadindividuálních záležitostí v rámci dané polis. Již u kořenů občanského principu lze tedy rozlišit spíše administrativní a spíše aktivistické pojetí.

Demokratické společnosti ve 2. pol. 20. stol. ovlivnil zejména model občanství formulovaný Thomasem Humpreym Marshalllem. Marshall popsal tři paralelní formy občanství: 1) civilní (zahrnuje osobní práva a svobody), 2) politické (týká se voleb jakožto procesu zprostředkování participace a ustavení reprezentace voličů) a 3) sociální (týká se sociálních jistot a zabezpečení). Podle Marshalla občanství tyto tři formy získalo během vývoje, který započal za osvícenství a zdůrazňoval rovnost a rovné právní podmínky pro všechny. „Civilní složka se skládá z práv, které jsou nezbytné pro uplatnění osobních svobod – svobody projevu, myšlení a víry, svobody vlastnit majetek a uzavírat smlouvy a práva domáhat se spravedlnosti. (...) Politickou složkou mám na mysli právo účastnit se výkonu politické moci, ať už jako člen uskupení nadaného politickou mocí nebo jako volič takového uskupení. (...) A sociální složkou míním celou škálu práv, počínaje právem na základní ekonomické zabezpečení a jistoty po právo užívat podíl na kulturním dědictví a žít život civilizované bytosti podle standardů obvyklých v dané společnosti“ [Marshall 1950:10–11]. Marshallův model občanství přitom nelze chápat jako výčet tří samostatných typů, ale jako sevřenou pyramidu se třemi nepostradatelnými stěny. Homogenitu Marshallova pojetí je možné zdůraznit také poukazem na znetvořenou či kastrovanou podobu občanství v autoritářském socialistickém systému, který různé složky občanství nechápal jako nedělitelnou jednotu.

Bylo možné občanství v autoritářském socialistickém systému?

Jak se pracuje s občanstvím v nedemokratických republikách, v našem případě v autoritářském režimu bývalého Československa? Existovalo vůbec občanství za těchto podmínek?

Heater si klade podobnou otázku: „Vzhledem k tomu, že v meziválečných letech se objevila nová, autoritářská, forma vládnutí, je nutné se ptát, zda generovala také novou formu občanství. A pokud ano, pak zda si tato forma vůbec zaslouží být nazývána občanství“ [Heater 2004b: 155].

Pojem občanství se v oficiálních československých státních dokumentech – s Ústavou ČSSR v čele – samozřejmě zhusta vyskytoval. O právech a povinnostech občanů pojednávala Druhá hlava Ústavy ČSSR z roku 1960.³ Jak však upozorňuje například Paulina Bren, která nazvala jednu z kapitol své monografie „Čistky a přepracované socialistické občanství“ – státní socialismus rozlišoval buržoazní a socialistické občanství, přičemž druhý typ byl pokládán za pokrokovější [Bren 2010: 35]. I socialistické občanství přirozeně zachycovalo vztah mezi jednotlivcem a státem. V díku Heaterovy typologie byla však upřednostňována spíše neutrální administrativní a byrokratická verze občanství, zatímco druhá z možných tradic, zaměřená na povzbuzování občanů k účasti na správě věcí veřejných, byla buď utlumena nebo ztotožňovala veřejný zájem s hodnotovým rámcem ideologie komunistické strany. Obyvatelům Československa samozřejmě nebylo upřeno postavení občanů, ale jejich práva a povinnosti byly upraveny tak, aby realizace daných práv a naplňování povinností produkovalo a reprodukovalo vedoucí roli komunistické strany ve společnosti. Výsledkem bylo tzv. socialistické občanství. Úpravy a modifikace (mnozí by asi spíše hovořili o znásilnění a znetvoření demokratického občanství) lze opět popsat a klasifikovat za pomoci Marshallovy typologie. Civilní občanství bylo omezeno podmínkou souladu realizace osobních svobod s ochranou komunistické doktríny. Příkladem omezujícího dodatku může být například Čl. 19 Ústavy ČSSR, který spatřoval účel práv, svobod a povinností ve svobodném a obecném rozvoji občanů a jejich osobností, současně však na tutéž rovinu kladl také „konsolidaci a rozvoj socialistické společnosti“, takže vylučoval rozvoj občana a jeho osobností způsobem, který by stanovené podmínce odporoval.⁴ Politické občanství bylo v zásadě eliminováno, protože neexistovala soutěž politických stran a vedoucí úloha Komunistické strany Československa byla kodifikována v Čl. 4 Ústavy ČSSR.⁵ Sociální občanství bylo naopak znatelně nadsazené včetně práv na různé typy sociálních jistot včetně práva na práci a povinnosti pracovat.⁶

Socialistické občanství bylo tedy velmi problematické z hlediska obsahu, respektive toho, co v něm explicitě obsaženo nebylo. Občanství nebylo chápáno jako stavba ze tří pilířů civilního, politického a sociálního občanství. Nezacházelo se s ním jako s nedělitelným celkem – některé dimenze byly cenzurovány a jiné zveličeny. Druhým problematickým momentem bylo to, že i s explicitě demokraticky formulovanými právními jednotkami (např. Listinou základních lidských práv a svobod) zacházela justice autoritářského systému implicitě ideologicky. Mezi hlavní problémy toho, jak se praktikovalo socialistické občanství v autoritářském socialismu, tedy patří: 1) selektivita (přijatelné byly pouze některé aspekty občanství) a 2) inkonzistence (právní teorie a praxe v oblasti dodržování lidských práv nebyly v souladu). V situaci, kdy bylo tradiční trojjediné občanství vyprázdněno výše naznačeným způsobem, je na místě otázka, zda mohlo hrát jistou kompenzační roli občanství kulturní.

Co je to kulturní občanství?

Sociální představitost v oblasti občanských práv se nezastavila v Marshallových dobách a postupně se objevily teorie popisující nové podoby občanství. Pojem „kulturní občanství“ je jedním z plodů tohoto procesu.

Z hlediska mediálních kulturních studií je užitečné rozlišit hned ze začátku dvě roviny: kulturní občanství jakožto obecnou kategorii a popkulturní občanství jako jeho svěbytnou podkategorii. Kulturní občanství obecně je obvykle spojováno s poklesem role národního státu při organizaci sentimentů spojených s tím, kam patříme a s kým sounáležíme. V teoretické rovině jde ruku v ruce s emancipací kultury jakožto osamostatněné analytické kategorie (která svým způsobem soutěží s pojmem společnosti, navázaným na silnou pozici národního státu). Jedna skupina definic proto vychází přímo z krize národního státu, který býval jednotkou první volby, s níž se lidé identifikovali, zatímco dnes národní stát sice stále spravuje záležitosti občanů, ale nedokáže už produkovat adekvátní vztahy přináležení a ztotožnění. „Mluvit o kulturním občanství znamená z hlediska práv a odpovědností vymanit se z technokratické agendy mainstreamové politiky a médií“, píše Nick Stevenson [2001: 2]. Jedna z nejvýznamnějších definic kulturního občanství, která eliminuje roli národního státu, pochází z pera Johna Hartleyho, který chápe kulturní občanství jako „členství v reálné nebo virtuální komunitě založené nikoli na národě, ale například na etnicitě, genderu, sexuální orientaci, regionální příslušnosti, věku, atd.“ [Hartley 1999: 208]. Druhá skupina definic je soustředěna kolem klíčového pojmu identity. Je třeba dodat, že reflexe slábnutí národního státu a důraz na identitu se rozhodně vzájemně nevylučují a konjunktura identity spíše dynamiku ústupu národního státu ilustruje konkrétním příkladem. Politika identity vytlačuje tradiční stranickou politiku, která je bytostně propojená s organizací národního státu a také stále méně schopná poskytnout prožitek adekvátní reprezentace skupinám, které se multiplikuji na principu podobnosti nejrůznějších životních stylů, subkultur nebo hodnot. Pokles významu národního státu a vzestup významu identity proto nejsou samostatné procesy, ale spíše dvě strany jedné mince. Prvek identity nicméně můžeme nalézt například u Grahama Murdocka, když cituje Alberta Melucciho a komplementárně tak definuje kulturní občanství jako „svobodu patřit k nějaké identitě, přispívat k její definici nebo naopak z tohoto procesu vystoupit a vytvářet jiný, nový význam“, popřípadě u Renato Rosalda považujícího právo na odlišnost za jedno ze základních kulturních práv [Murdock 1999: 9; Rosaldo 1994].

V těchto vymezeních kulturního občanství nehrají média ani populární kultura nijak převratnou roli. Média z kulturního občanství nejsou přímo vyloučena, ale jsou chápána jako dodavatel surového symbolického materiálu, který je zpracováván podle jiných kulturních charakteristik. Je jim přidělena pozice prostředníka zajišťujícího mediaci, jež však sama zůstává mimo proces ustavování kulturního občanství. Slovy Johna Urryho: „Občanství vždycky potřebovalo symbolické zdroje distribuované mnoha prostředky komunikace“ [Urry 1999: 318]. V poli teoretických operací s pojmem kulturního občanství však můžeme zřetelně vidět posun od pouze „mediovaného občanství“ k mediálnímu či popkulturnímu občanství. V prvním případě jsou média jen pomocným zdro-

jem, ve druhém případě je sémiotická stimulace přicházející z populárních obsahů médií považována za plnoprávnou platformu rozvoje občanství. Tento vývoj lze popsat jako posun (či spíše rozšíření) od identity čerpané z mnohých a četných kulturních zdrojů k participaci zprostředkované slastmi vyvěrajícími z populárních mediálních obsahů.

Jedním z ranných zastánců myšlenky, že média jsou zapojena do dvou emancipovaných projektů – „projektu veřejného vědění“ a „projektu populární kultury“ – byl John Corner [Corner 1998: 110, viz také Corner 1991]. Corner ovšem vnímal oba projekty jako oddělené agendy. Autoři, kteří se tématu ujali po něm, se postupně začali přiklánět k pojetí populární kultury jako oblasti, kde dochází k implementaci soukromých témat do veřejných či občanských rámců. Jedním ze základních posunů tímto směrem se stalo Hartleyho rozlišení na kulturní občanství a „svěpomocné občanství“ („do-it-yourself citizenship“). Kulturní občanství je stále jistou formou kontraktu mezi subjektem a státem – ačkoli se projevuje odmítnutím tradičního občanství recipročně stvrzujícího systém politických stran. Identita má pro něj silnou teritoriální dimenzi a kulturní občanství je proto nasyceno kulturním dědictvím daného území. Až jeho druhý typ – svěpomocné občanství – přináší šanci na vymanění ze subjektivních pozic předpřipravených robustními sociálními strukturami. Svěpomocné občanství je „provozování sémiotického sebeurčení“, které je vedené upřesňováním významů za účelem posílení identity a jen minimálně do něj zasahují externí vlivy [Hartley, 1999: 179]. Zatímco kulturní občanství je budováním symbolického opodstatnění určité dané pozice (gender, rasa, etnikum, věk...), při provozování svěpomocného občanství jde o dodávání smyslu dobrovolně zvolené pozici (ekolog, anarchista, rapper, počítačový fanoušek...) V tomto textu je Hartleyem popisovaná forma svěpomocného občanství – v případě, kdy se formuje na základě významů nabízených obsahy populární kultury – označována jako „popkulturní občanství“ (analogicky k pojmu „kulturní občanství“)⁷.

Hartley nebyl jediný, kdo dospěl od kulturního občanství ke svěpomocnému (respektive popkulturnímu) občanství. V téže době můžeme pozorovat obrat od poukazu na kulturní dědictví k mediálnímu prostoru rozdmýchávání občanských hodnot také u Murdocka, o něco později, ale o to sebevědoměji třeba u Joke Hermesové [Hermes 2005]. Murdock píše o mediální strukturovanější a upozorňuje na vybrané žánry, které jednoznačně patří k projektu populární kultury. Nemůže tedy dojít k omylu ohledně toho, co myslí komplexním občanstvím. Je jasné, že s jeho rozvojem nespojuje jen „ušlechtilější“ části televizního programu (zprávy nebo dokumenty) a že i skutečně populární žánry hodnotí stejně. „ (...) komplexnímu občanství dělají nejlepší službu otevřené pořady, které nabízejí diverzitu různých pozic a vyžadují angažovanou účast diváka. To se týká nejen některých dokumentů a zpravodajských pořadů, ale také seriálové fikce vztahující se k problémům a příhodám všedního dne“ [Murdock 1999: 14].

Pevnost celé argumentace týkající se politického a demokratického potenciálu populární kultury samozřejmě závisí na vymezení toho, co je to „politické“. Aby byl tento argument udržitelný, je třeba odpojit pojem „politické“ od profesionálního mocenského zápasu situovaného ve specializovaných organizacích, jako jsou politické strany a přiblížit jej pojmu „veřejný“ či „spadající pod veřejný zájem“, či ještě přesněji

„jsoucí předmětem sporu“. Rozhodující je zde tedy otázka, kde se vyskytuje politické? Rozšíření kategorie „politického“ a jejího významu je pravděpodobně nejzásadnější inovací v období po ironizovaném Johnu Fiskem a jeho operacích s pojmem „sémiotická demokracie“ [Fiske 1987: 316]. Anagažmá aktéra, který vstupuje do prostoru polysémie⁸, hermeneuticky v něm jedná a utváří tak svěpomocné občanství, lze v jistém smyslu srovnat se zapojením recipienta do proměn toho, co John Fiske nazval „produkovatelné texty“.⁹ Oba autoři staví na sociálním užití polysémie televizního jazyka a chápou populární kulturu (slovy Hermesové) nikoli jako „oblast determinace“, ale jako „oblast produkce“. Podstatný rozdíl ovšem vidíme při zaměření na to, co je produkováno. Fiske uvádí, že produkovány jsou slasti a v nich obsažená rezistence. Hartley tvrdí, že produkována je účast na zpracovávání toho, co je veřejné a diskutabilní.

Základní otázka týkající se rozsahu „politického“ byla formulována Peterem Dahlgrenem. „Na základní rovině jde z hlediska veřejné sféry o to, kde se politické vyskytuje – kde je artikulován a zpracovávám sociální konflikt – a jaké je jeho postavení ve vztahu k ne-politickému. ... To jak se v televizi zachází s hodnotovým konfliktem, pokud jde o předmanželský sex, sexuální preference, potraty, genetické modifikace, vztahy mezi etniky, atd. v žánrech jako jsou seriálová dramata, mýdlové opery, reality TV, talk show, situační komedie nebo stand-up komedie – to vše naznačuje, že televize stírá rozdíl mezi těmito dvěma kategoriemi“ [Dahlgren 2010a: 4]. Dahlgren legitimizuje populární kulturu (a související konverzace) jako oblast, kde probíhá společenská rozprava, a současně se domnívá, že proces veřejné rozpravy je právě základním hledaným místem výskytu „politického“. To mu umožňuje chápat populární kulturu jako ložisko „politického“. Dahlgren se opírá o „deliberativní obrat“ v teorii demokracie, přičemž odkazuje zejména na Chantal Mouffeovou a její rozlišení mezi „politikou“ a „politickým“. Mouffeová spatřuje základní rozdíl v míře institucionalizace. „Pod pojmem ‚politické‘ míním jeden z rozměrů antagonismu, který může nabývat různých podob a promítat se do různých sociálních vztahů. ‚Politika‘ naopak odkazuje k souboru praktik, diskurzů a institucí, kterým jde o to ustavit určitý řád či vtisknout lidské existenci jistou organizaci, a to v podmínkách, které jsou vždy potenciálně konfliktní, protože ovlivněné rozměrem ‚politického‘“ [Mouffe 2005: 9]. Do této definice „politického“ se vejde to, jak jsou veřejné a sociální záležitosti začleněny do individuálních příběhů v populárních naracích a současně potvrzuje, že „politické“ může být chápáno zkrátka jako „jsoucí předmětem sporu“.

Pro Dahlgrena je politická dimenze populárního textu záležitostí jakési hustoty či postupně nabývací koncentrace. Nepolitická konverzace může nabrat proto-politický obrat a v momentě, kdy je do ní zavedeno určité téma, se z ní vyvine politická rozprava. Rozpravě jakožto žánru bylo věnováno mnoho pozornosti a Dahlgren využívá výsledky této debaty, aby předem zpracoval námitku, zda to tedy znamená, že každý televizní „žvást“ obtočí jako element občanské rozpravy... Mechanismus, který vede ke zvyšování „hustoty“ a jímž spěje nepolitická konverzace k obratu v politickou rozpravu si ale zaslouží více empirické pozornosti. Lze předpokládat, že důležitým posunem v transformaci ne-politického v politické bude moment, kdy se soukromý příběh konkrétní postavy napojuje

na širší sociální téma, moment, od něhož privátní a individuální začíná být vyprávěno jako veřejné a kolektivní. (Příklady takových obrátů mohou být zápletky či jejich rozuzlení – například veřejné přiznání postavy k homosexuální/lesbické orientaci, debata o mocenských vztazích v soutěži v reality show nebo narážka na rovnost rolí v rodině od účastnice talk show...) Slovy Johna Memphama bychom mohli říci, že z hlediska popkulturního občanství je klíčovým bodem obrátu moment, kdy se příběh stává „příběhem k použití“ („usable story“) [Mempham 1990: 57].

Bylo možné kulturní občanství v autoritářském socialistickém systému?

Jak je shrnuto výše, občanství bylo v socialistickém autoritářském režimu provozováno ve své administrativní podobě a obsah občanství byl vykastrován na principu selektivity a inkonsistence. Je opodstatněné předpokládat, že v bývalém Československu s nadvládou komunistické strany si jako kompenzace mohlo nacházet prostory občanství kulturní? Lze předpokládat, že kulturní občanství (a jeho podkategorie popkulturní občanství) měly z čeho vzniknout a fungovat jako oblast obtížně reglementovatelná státním ideologickým aparátem? Post-socialistická historie a sociologie se soustředily zejména na rekonstrukci utlačivých struktur a institucionálního zázemí minulého autoritářského systému. Zájem o to, jak lidé jako aktéři jednali a jaké používali taktiky k tomu, aby si pro sebe vymezili prostor, v němž by i v nedemokratickém režimu měli do jisté míry kontrolu nad významy, by mohl být snadno považován za přehlížení následků a obětí omezení svobody. Koncept občanství byl v případě kulturní sféry zemí Sovětského bloku dosud vztažen pouze k hnutí disidentů a nezávislé kultuře. „Pojem (občanské společnosti) se objevil takřka současně s hnutím disidentů pod názvy typu ‚nezávislá kultura‘, ‚paralelní struktury‘, ‚alternativní společnost‘, ‚paralelní polis‘, ‚vládnoucí si republika‘, atd.“ [Szacki 1995: 91]. Přesto neexistuje důvod se domnívat, že proces populární hermeneutiky (zpracování sociálního významu stimulované populární kulturou) provozované nejširšími vrstvami obyvatel byl zcela potlačen.

Sémioza se s nástupem komunistických vlád ani nezastavila, ani se neocitla plně v rukou těch, kdo ovládali prostředky kulturní produkce, popřípadě byli jejich otevřenými nepřáteli. Bylo by velmi obtížné dokázat, že pojmy jako jsou sémiotická demokracie nebo sémiotické sebeurčení nelze použít k analýze interpretativního procesu uživatelů médií v nedemokratických podmínkách. Nacházet určitý druh demokracie a autonomie přímo v srdci autoritářského systému může znít paradoxně (a mnoha ortodoxním antikomunistům jistě i kacířsky). Je však třeba mít na paměti, že pojem popkulturní občanství nepopisuje demokratické vlastnosti systému samotného. Často je naopak praktikováno právě v situacích, kdy jiné zdroje občanství jsou vzácné nebo zcela nedostupné. Polysémii – toto základní východisko popkulturního občanství – nadto nesmíme zaměňovat za pluralismus. Polysémie je vlastnost textu, zatímco pluralismus je vlastnost sociální situace. Tento rozdíl zdůrazňoval už Stuart Hall: „Polysémii si však neradno plést s pluralismem. Každá společnost/kultura má v různé míře sklon uzavírat významy a aplikovat své klasifikace na sociální, kulturní a politický svět“ [Hall 1992: 134].

V důsledku lze konstatovat, že existuje silný teoretický rámec, který nám dovoluje považovat mainstreamovou populární kulturu v komunistickou stranou ovládaném Československu za prvek popkulturního občanství. Popkulturní občanství v žádném případě nesmí být automaticky chápáno jako politická opozice nebo zamýšlená kritika. Odkazuje však k populární kultuře jako k jakémusi dynamu, které udržovalo sociální představivost (týkající se společenských a veřejných záležitostí) v provozu. Zahrnuje základní dobové aktivity, které lidem umožňovaly hermeneuticky přežít a uchovávat si smysl pro tvorbu sociálních významů, pro abstrakci od „já“ k „my“. V poušti chronické privátnosti a apatie normalizace byla populární kultura jednou z mála oblastí, v níž se směřovalo privátní a veřejné (což samozřejmě znamenalo i ideologické).

V enklávách populární kultury byly významy rovněž narativizovány a tím i zpřístupněny a zpříjemněny. Populární kultura mohla vyvolávat intenzivnější reflexi toho, co režim je a není, než například škrobená, politbyrokraticky nudná oficiální politická komunikace. Svěpomocné občanství je u Hartleyho definováno jako „sestavování identity z různých disponibilních zdrojů, vzorců a příležitostí ...“ Představuje si tedy svěpomocné občanství jako amatérskou aktivitu, která přichází na řadu až když profesionální dodavatelé nějakého produktu nebo služby (v tomto případě politika jako dodavatelka politického významu) selžou. Jsou to praktiky přežití, při nichž paběrkuje, co se naskytne, aniž bychom byli nebo mohli být příliš nároční a vybíraví. Odpad se tak proměňuje v poklad – což ukazuje na to, že celá Hartleyho argumentace je zaštitěna mýtem o Fénixovi vylétajícím z popela.

Překvapivě, ale pravděpodobně nikoli bez logické souvislosti, se Hartleyho označení „do-it-yourself citizenship“ (jež se pokoušíme transplantovat do socialistické populární kultury) shoduje s výrazem, který označoval jednu z nejrozšířenějších domácích aktivit v Československu dané doby, tedy kutilství. Kutilství se stalo zcela samozřejmým postupem ve stavebnictví, dekorátérství, módě nebo zásobování potravinami, alespoň pro ty, kteří aspirovali na vyšší nebo rozmanitější či personifikovanější standardy, než mohlo nabídnout socialistické hospodářství. Shoda mezi Hartleyho termínem a rozšířenou československou strategií přežití je poměrně ohromující. O to zajímavější je ptát se, zda svěpomocné taktiky, které byly tak oblíbené a nevyhnutelné v oblasti finanční ekonomiky, mohly být transponovány také do kulturní ekonomiky. Zda si obyčejní lidé dovedli svěpomocí pořídit nedostatkové významy podobně, jako se dovedli svěpomocí bránit omezením nedostatkového zboží. Zda existovalo něco jako „kutilské“ občanství ...

Polysémie normalizačních seriálů jako zdroj popkulturního občanství

Polysémie – otevřenost textu vůči uživatelem kontrolovanému zacházení s významy – byla výše charakterizována jako důležitá „přísada“ popkulturního občanství. Tato podkapitola bude proto věnována tomu, co fakticky rozumíme polysémií a jak mohl být tento textový atribut užíván v období normalizace při autonomnější interpretaci textů – respektive v procesech, které budeme označovat jako populární hermeneutika.¹⁰ Pod

pojmem „populární hermeneutika“ chápeme vytváření sociálního významu mimo dohled a normativní vliv příslušníků elitních a expertních publik; tedy za účasti „obyčejných lidí“.¹¹ Polysémii, jakožto vlastnost textů, která divákům teoreticky poskytovala přístup k tvorbě významů (po trase vyhýbající se dvěma nejrizikovějším pastem, apatii a manipulaci), ukážeme na několika příkladech podobnosti ve struktuře seriálových narací vyrobených a odvysílaných Československou televizí po roce 1975.¹² Normalizační televizní seriály lze chápat jako ukázkový příklad dobové populární kultury. Jejich sledovanost obvykle neklesala pod 80 procent a měly nevidaný společenský ohlas [Reifová 2009: 58]. Současná domácí elitářská kritika běžně pokládá normalizační seriály za morálně opovrženihodný a esteticky bezcenný kulturní odpad [Reifová, Bednařík 2008: 305]. Jejich divákům je potom konsekventně přidělována pozice manipulované a nemohoucí oběti. Toto „pedokratické“ vnímání publik jako bezbranných dětí vyžadujících ochranu, jak jej popsal John Hartley, se projevilo například v dramaturgii reprízy seriálu Třicet případů majora Zemana na ČT1 v roce 1999 [Hartley 1987]. Po každém díle reprízy následovala debata obsazená odborníky, uvádějícími pokřivená fakta na pravou míru, což je typický případ nedůvěry k populární hermeneutice. (Tato mikrosituace také potvrzuje, že v daném kontextu je opodstatněné vymezovat obyčejné lidi ve vztahu k expertům.)

Zde se ovšem zabýváme komplementární myšlenkou, že texty normalizačních televizních seriálů, jednoho z prominentních produktů socialistické populární kultury, mají vlastnosti, díky nimž se mohly seriály stávat předmětem komplexnějšího, méně kontrolovaného, každodenního užití. Odchylujeme se tak od klasického moralizujícího přístupu, z jehož pohledu se normalizační seriály jeví pouze jako efektivní propaganda. Díky hlubší analýze vystoupí narativní figury, které dovolují předpokládat, že jejich diváci jim mohli rozumět a používat toto porozumění v rámci složitějších mechanismů. Tyto figury jsou v podstatě totožné s Fiskeho „producerly“ stránkou televizních textů [Fiske 1987: 95]. Také John Tulloch navrhuje, aby rigidita textu byla hodnocena ve dvou dimenzích: ideologické (uzavřené a otevřené texty) a narativní (volné a těsné texty) [Tulloch 1990: 36]. Normalizační seriály by v tomto schématu potom představovaly ideologicky uzavřené texty s narativně rozvolňujícími momenty. Následující oddíl je věnován dvěma vyprávěcím postupům normalizačních seriálů, které mohly vytvářet tenzi mezi uzavřeností ideologického poselství a rozvolňujícími narativními obraty v jeho prezentaci. Jsou mezi ně zařazeny specifické narativní strategie při zpracování dějových linií a postav seriálů.

Romantická a ideologická dějová linie

Československé normalizační seriály jsou postaveny na principu lineární kompozice, v níž je příběh rozdělen do po sobě následujících epizod a jejich konec je obvykle otevřený (tj. v příští epizodě příběh začíná tam, kde v předcházející skončil). De facto je ale lineární dějová linie souběhem dvou takto organizovaných vláken. Takřka ve všech normalizačních seriálech můžeme rozlišit romantickou a ideologickou dějovou linii, které jsou relativně samostatné, ovšem protínají se v postavě hlavní/ho hrdiny/hrdinky, jenž/jež jedná v obou liniích a zajišťuje jejich styčné body. Ideologická linie bývá

rozehrána kolem veřejné problematiky, v pracovním kontextu a je do ní umístěna věcná zápleтка. Romantická linie obsahuje události a postavy soukromé sféry, zejména rodiny, a je do ní umístěna vztahová zápleтка. Ne vždy je vztah mezi ideologickou a romantickou linií zcela ekvivalentní, např. v seriálu Muž na radnici (1976) ideologická linie dominuje tím, že jsou do ní systematicky umísťovány aktivní příčiny dějů, zatímco romantická linie je oblastí přijímaných důsledků [Reifová, Bednařík, Dominik 2009: 212]. Rozvržení na romantickou a ideologickou dějovou linii odpovídá pojmovému páru, který prosadil Horace Newcomb. Autor rozlišuje „chórické“ a „lyrické“ drama a uvádí, že „chórické drama je chápáno jako umělecká reprezentace, která se plně ztotožňuje s dominantní ideologií společnosti, zatímco lyrické drama má tendenci vyjednávat se systémem prostřednictvím individuálních, personalizovaných hlasů“ [Newcomb, Alley 1984].

Konvergenci ideologické a romantické dějové linie v normalizačních seriálech lze chápat jako polysémický narativní prvek. Stranická morálka a politika zpracovávaná v ideologické linii byla v romantické linii provázána s rámci dobře rozpoznatelných každodenních situací. Body komunistického programu byly vtěleny do příběhů postav pohybujících se ve familiérních kulisách a situacích, umožňujících identifikaci. Elitářská kritika by v tomto případě nejspíše hovořila o nebezpečné strategii, která pašovala do podvědomí diváků prvky politické doktríny zaobalené do nenáročného dramatického kýče. Z jiného úhlu pohledu ale mohlo dramatické inscenování komunistické ideologie v normalizačních seriálech ideologii oživovat, animovat či polidšťovat, respektive zvyšovat u diváků schopnost politickou dimenzi své doby vůbec vnímat. Tento postup měl potenciál komunistickou ideologii psychologizovat, překládat ji do vnímatelné podoby, otevírat ji k populárnějšímu užití – ať už souhlasnému, rozpačitému, ironickému, cynickému nebo protestnímu. V této úvaze se opíráme o názor, že jedním z atributů normalizace na úrovni veřejného mínění nebyla dokonalá ideologická penetrace, ale naopak odtaziťá apatie a apolitičnost většiny společnosti. Provozování stranických ideálů se profesionalizovalo a byrokratizovalo na různých úrovních organizací Národní fronty, zatímco „politické“ jakožto soubor momentů, které jsou předmětem veřejně dostupného sporu, takřka zmizelo. Normalizační seriály – na rozdíl od jiných žánrů masové komunikace, zejména politického zpravodajství – inscenovaly ideologii vyprávěcími postupy, které mohly naleptávat apatii a vracet stranickou politiku na scénu toho, co lze vůbec vnímat a o čem lze přemýšlet. Lze předpokládat, že sledování emočně-realistických [Ang 1985: 41] událostí například v příběhu okresního tajemníka Josefa Pláteníka¹³ mohlo u diváků – nezávisle na tom, jak proces fungoval z hlediska manipulace či implantace určitého přesvědčení – formovat stav elementární citlivosti vůči politické tematice, který jiné žánry masové komunikace spíše anestetizovaly. Tento základní vztah kontaktu s určitým tématem je přitom předpokladem jakéhokoli budoucího postoje. Seriály mohly být alternativou k nedobytné mocensko-politické hře. Ta probíhala ve specifickém, obtížně sledovatelném kódu a byla vyhrazena jen členům „klanově“ fungující komunistické organizace [Kabele 2005: 47].¹⁴ Narativizovaná ideologie normalizačních seriálů naproti tomu obsahově uchovávala režimní hodnoty, ale nabízela je v překladu do privátních příběhů, v podobě částečně oprostěné od zkostnatělosti a byrokratické

frázovitosti dobové politické komunikace. Lze předpokládat, že tak otevírala jinak zatarasovaný přístup k oživené – a tedy dialogu přístupnější – verzi stranické politiky.

Dobry a špatny komunista

Podobný efekt senzitivizace diváků vůči domácí politické linii či vyexportování vztahu k problematice komunistického vládnutí za hranice letargie lze očekávat i u některých narativních praktik týkajících se rozvržení postav. Opakovaně se vyskytující momentem v konstelaci hrdinů příběhů je zařazení postav dobrého a špatného komunisty.¹⁵ Z matice kombinující dimenze charakterových kvalit a stranické loajality lze odvodit čtyři typy postav: dobrý komunista, špatný nekomunista, špatný komunista, dobrý nekomunista... První dvě varianty jsou základem pozic postav v normalizačních seriálech a sféře jejich jednání. Postava špatného komunisty se vyskytuje méně zákonitě, ale opakovaně; výjimečně se objevuje i postava dobrého nekomunisty. (Například v seriálu *Okres na severu* pozici „dobrého nekomunisty“ zaujímá postava Prokopa seniora, otce ženicha Pláteníkovy sekretářky a příznivce procesu Pražského jara). Rozvržení postav v normalizačních seriálech tedy není tak primitivně schématické, jak se často předpokládá. Vyskytují se postavy, které jsou nositelem ruptury vůči binaritě mezi dobrem a zlem. Setkání s nimi mohlo v divácích zvyšovat citlivost jak vůči poselství, které zprostředkovávaly, tak vůči způsobům jeho realizace. Na rozdíl od žánrů politické komunikace, které rozkvy základní binární opozice mezi „dobří my“ a „špatní oni“ nepřipouštěly, syntagma dramatického žánru výskyt rušivých pozic postav připouštělo. To umožňuje stanovit hypotézu, že narušení jinak stereotypní distribuce dobrých a špatných vlastností podle zastávaného světonázoru u diváků excitovalo nadstandardní pozornost.

Možnost, že tím u diváků došlo k zaostření na samotný politický obsah – který byl jinak za normalizace předmětem apatického vyhýbání se – podporuje ještě obecnější hypotézu, že alespoň v náznaku existovalo cosi jako „kutilské“, po domácku „vyráběné“, popkulturní občanství ...

Shrnutí

Teoretická stať zkoumá možnosti uplatnění pojmu „popkulturní občanství“ při hledání enkláv (autonomního) jednání uživatelů populární kultury v autoritářském socialistickém režimu v bývalém Československu. Postupně rekapituluje, jak diskurz kulturních studií dospíval k pojmu kulturní/popkulturní občanství a zjišťuje, zda se výsledky této debaty dají transplantovat na socialistickou populární kulturu, protože dosud se užívaly zejména ke studiu protiváhy hegemonie v demokratických systémech. Výstupem je soubor argumentů podporujících tvrzení, že populární hermeneutika (vytváření sociálního významu uživateli, kteří nepatří mezi elitu ani experty) nutně byla v provozu i v kulisách nedemokratického režimu, respektive že vlastnosti populárních textů televizních seriálů dovolují něco takového předpokládat. Kontakt s „politickým“ (neboli „jsoucím předmětem sporu“) prostřednictvím populární kultury lze i v tomto případě vyložit jako záchvěvy popkulturního občanství. Vzhled do textových atributů je samozřejmě jen předstupněm skutečného výzkumu populární hermeneutiky normalizace, který se musí zaměřovat na dobové populace uživatelů populární kultury. Tento pilotní teoretický předstupeň však dokazuje, že jsou splněny předpoklady za nichž takový výzkum může mít smysl – ukazuje teoreticko-logickou argumentaci, z níž výzkum může vycházet a dokládat, že vlastnosti textů nestojí hypotéze o populární hermeneutice v cestě.

literatura

- Ang, I. 1985. *Watching Dallas*. London: Methuen and Co.
- Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Slon.
- Blumer, H. 1954. „What is Wrong with Social Theory?“. *American Sociological Review* 19 (1): 3 – 10.
- Bonner, F. 2003. *Ordinary Television: Analyzing Popular TV*. London: Sage.
- Bren, P. 2010. *The Greengrocer and his TV*. Ithaca: Cornell University Press.
- Cammaerts, B. 2007. „Citizenship, the Public Sphere, and Media“. Pp. 1–8 in Cammaerts, B., N. Carpentier (eds.). *Reclaiming the Media*. Bristol: Intellect.
- Coleman, S. 2006. „How the Other Half Vote: Big Brother Viewers and 2005 British General Election Campaign“. *International Journal of Cultural Studies* 9(4): 457–479.
- Corner, J. 1991. „Meaning, Genre and Context: The Problematics of ‘Public Knowledge’ in the New Audience Studies“. Pp. 267–284 in Curran, J., M. Gurevitch (eds.). *Mass Media and Society*. London: Arnold.
- Corner, J. 1998. *Studying Media*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Dahlgren, P. 2010a. „Television and Popular Civic Cultures: Public Sphere Perspectives“. *Eastbound* 1: 1–8.
- Dahlgren, P. 2010b. *Media and Political Engagement: Citizens, Communication and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fidelius, P. 1998. *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda
- Fiske, J. 1987. *Television Culture*. London: Routledge.
- Hall, S. 1992. „Encoding/Decoding“. Pp. 128–138 in Hall, S., D. Hobson, A. Lowe, P. Willis (eds.). *Culture Media Language*. London: Routledge.
- Hall, S. 1986. „Cultural Studies: Two Paradigms“. Pp. 33–48 in Collins, R. (ed.). *Media, Culture, and Society*. London: Sage.
- Hartley, J. 1987. „Invisible Fictions: Television Audiences, Pedocracy and Pleasure“. *Textual Practice* 1(2): 121–138.
- Hartley, J. 1999. *Uses of Television*. London: Routledge.

- Heater, D. 2004a. *Brief History of Citizenship*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Heater, D. 2004b. *A History of Education for Citizenship*. London: RoutledgeFalmer.
- Hermes, J. 2005. *Re-reading Popular Culture*. Oxford: Blackwell.
- Jacka, E. 2003. „Democracy as Defeat: The Impotence of Arguments for Public Service Broadcasting“. *Television and New Media* 4(2): 177–191.
- Kabele, J. 2005. (ed.). *Výklady vládnutí v reálném socialismu*. Praha: Matfyzpress.
- Newcomb, H., R. S. Alley. 1984. *The Producer's Medium: Conversations with Creators of American TV*. New York: Oxford.
- Marshall, T. H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McGuigan, J. 1992. *Cultural Populism*. London: Routledge.
- Mempham, J. 1990. „The Ethics of Quality in Television“. Pp. 56–72 in Mulgan, G. (ed.). *The Broadcasting Debate 6: The Question of Quality*. London: BFI Publishing.
- Mouffe, Ch. 2005. *On the Political*. London: Routledge.
- Murdock, G. 1999. „Rights and Representations: Public Discourse and Cultural Citizenship“. Pp. 7–18 in Gripsrud, J. (ed.). *Television and Common Knowledge*. London: Routledge.
- Reifová, I. 2009. „Rerunning and Rewatching Socialist TV Drama Serials: Postsocialist Czech Television Audience Between Commodification and Reclaiming the Past“. *Critical Studies in Television* 4(2): 53–71.
- Rosaldo, R. „Cultural Citizenship and Educational Democracy“. *Cultural anthropology* 9(3): 402–411.
- Stevenson, N. 2001. *Culture and Citizenship*. London: Sage
- Storey, J. 2006. *Cultural Theory and Popular Culture*. Pearson Prentice Hall: Harlow.
- Szacki, J. 1995. *Liberalism after Communism*. Budapest: CEU Press.
- Tulloch, J. 1990. *Television Drama: Agency, Audience, and Myth*. London: Routledge.
- Turner, G. 2010. *Ordinary People and the Media: The Demotic Turn*. Sage: London.
- Urry, J. 1999. „Globalization and Citizenship“. *Journal of World System's Research* 5(2): 311–324.

PhDr. Irena Reifová, Ph.D. působí na katedře mediálních studií a v Centru pro mediální studia (CEMES). Ve výuce se zaměřuje na kritické teorie médií, kulturní studia, teorie populární kultury, koncepce mediálních publik a problematiku reprezentace a konstrukce reality v médiích. Věnuje se výzkumu televizních formátů populární kultury, specializuje se na československé a české televizní seriály z let 1959-1989 i na novodobou seriálovou produkci českých televizních stanic po r. 1990. Lze ji kontaktovat na adrese: reifova@seznam.cz

poznámky

- ¹ Studie vznikla v rámci výzkumného záměru MSM0021620841 Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika. Text je rozšířenou a pozměněnou verzí článku uveřejněného v publikaci *Sborník Národního muzea v Praze, Řada C, Literární historie*, 2010, roč. 55, č. 3–4, s. 71–77. Autorka editorům děkuje za svolení vycházet z původního textu.
- ² Pojem „populární kultura“ patří k nejméně frekventovaným a definičně nejvíce rozrůzněným pojmům kulturních studií. John Storey shrnuje šest významů, v nichž se tento pojem vyskytuje. Podle Storeyho se jím mohou označovat: 1) díla oblíbená velkým množstvím lidí, 2) protiklad vysoké kultury, 3) díla průmyslově produkováná masové kultury, 4) lidová kultura pramenící z lidové tvorby, 5) oblast zápasu mezi rezistentními a dominantními významy a 6) oblast postmoderního vymizení rozdílu mezi vysokou a nízkou kulturou [Storey 2006: 4–9]. V kulturních studiích je nejběžnější vymezení, které Storey uvádí na pátém místě. I v tomto textu je pojem „populární kultura“ užíván v podobném významu, není tu ovšem natolik podtržena rezistence v procesu recepce, která bývá někdy kritizována jako romantismus kulturních studií [McGuigan 1992]. Populární kultura je zde chápána jako dvousložková jednota motivujících obsahů a motivovaného užití. Pojem zde označuje komplex „shora“ dodávaných obsahů a „zdola“ se formujícího užití takových obsahů.
- ³ http://ksc-cssp.komunisti.sk/ustava_1960.htm
- ⁴ Čl. 19 ústavního zákona č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky, ve znění pozdějších předpisů.
- ⁵ Čl. 4 ústavního zákona č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky, ve znění pozdějších předpisů.
- ⁶ Čl. 19 ústavního zákona č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky, ve znění pozdějších předpisů.
- ⁷ Termín „popkulturní občanství“ byl ve své definitivní podobě zařazen na návrh anonymního recenzenta, kterému za něj autorka děkuje.
- ⁸ Více k pojmu „polysémie“ [Fiske 1987: 10–11].

- ⁹ Fiskeho „produkovatelný text“ (producerly text) je text, který je natolik otevřený, že recipientovi dovoluje participovat na spoluurčení poselství textu, nebo jej k tomu dokonce ponouká či zve. Produkovatelný text kombinuje vlastnosti textů, které Roland Barthes označil jako scriptible (angl. writerly) a lisible (angl. readerly). Stejně jako „writerly“ texty, produkovatelný text pracuje s vlastní diskursivitou (nevyžaduje však od čtenářů zvládnutí nových kompetencí, pracuje s již existujícími znalostmi, například s povědomím o žánrových charakteristikách). S „readerly“ texty má produkovatelný text společnou přístupnost a snadnou vnímatelnost. Typickým příkladem produkovatelných textů jsou podle Fiskeho televizní texty [Fiske 1987: 76].
- ¹⁰ Pojem „populární hermeneutika“ nepracuje s výrazem „populární“ ve smyslu „široce oblíbený“. „Populární“ v tomto slovním spojení znamená „týkající se lidu“ či „vycházející z lidu“. Populární kultura (jak je upřesněno v poznámce 1 je zde chápána jako dynamická oblast, kde se dialekticky setkává produkce a recepce specifických mediálních obsahů. Populární hermeneutika je potom obecnějším procesem, kam patří „zdola“ vycházející zpracování jakýchkoli významů, nejen toho, co je „shora“ nabízeno formou žánrů populární kultury.
- ¹¹ V tomto případě nám jde o „obyčejné lidi“ v roli mediálních publik – obyčejnost je proto v tomto případě vymezena vůči kategoriím, které primárně označují stavy mimomediální skutečnosti: příslušnost k elitě a ke komunitě nositelů specializovaného vědění. Pojem „obyčejní“ lidé se v posledním desetiletí v mediálních a kulturních studiích viditelně zvýraznil [Bonner 2003]. V tomto případě jde o pozornost motivovanou tím, že „obyčejní lidé“ vstupují do oblasti mediálně konstruované skutečnosti (především televize), a to zejména jako aktéři rozmáhajících se pořadů reality television. Graeme Turner nazývá tento nástup aktérů z řad obyčejných lidí „demotický obrat“ [Turner 2010]. V tomto případě, kdy jsou „obyčejní lidé“ chápáni jako aktéři mediální reality (a nikoli jako publika), představují doplňující

a vylučující se kategorii tzv. celebrity. (S tímto vymezením zde ale nepracujeme.)

¹²Rok premiéry seriálu Nejmladší z rodu Hamrů (ČST, 1975, režie Evžen Sokolovský), který byl prvním seriálem postaveným na kombinaci privátních příběhů individuálních postav, jednajících ve společenském hodnotovém rámci odpovídajícím ideologii komunistické strany.

¹³Hlavní postava seriálu *Okres na severu* (ČST, 1980, režie Evžen Sokolovský).

¹⁴O tom, jak se na nedobytnosti veřejné komunikace v Československu za autoritářské vlády komunistické strany podílelo ritualizované a smyslu zbavené užívání jazyka, píše např. Petr Fidelius v knížce *Řeč komunistické moci* [Fidelius 1998: 17].

¹⁵Jako příklady můžeme uvést páry (na prvním místě je vždy „dobrý“ komunista): předseda Bavor a ředitel Kocman ze seriálu *Muž na radnici* (1979), tajemník Pláteník a ředitel Soldán ze seriálu *Okres na severu* (1980) nebo Jakub Církľ a Bořivoj Bošek ze seriálu *Synové a dcery Jakuba skláře* (1985).

Časopis **Naše společnost** je odborným periodikem Centra pro výzkum veřejného mínění, které je od roku 2003 vydáváno Sociologickým ústavem AV ČR, v.v.i. Počínaje rokem 2007 je časopis recenzovaný.

Redakce

Daniel Kunštát, šéfredaktor, Gabriela Šamanová, výkonná redaktorka

Redakční rada

Ilona Bažantová (PrF UK, Praha), Adéla Gjuričová (ÚSD AV ČR, Praha), František Kalvas (FF ZČU, Plzeň), Jindřich Krejčí (SOÚ AV ČR a FSV UK, Praha), Igor Nosál (FSS MU, Brno), Jiří Šubrt (FF UK, Praha), Tomáš Trampota (FSV UK, Praha), Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR a FF UK, Praha), Milan Zeman (SÚ SAV, Bratislava)

Zaměření časopisu

Stati primárně vycházejí z výzkumů veřejného mínění a jeho výsledků, a to s důrazem na širší mezioborové souvislosti a aktuálnost témat. Příspěvky čerpají zejména z dat kontinuálního šetření CVVM. Časopis přijímá i analýzy vycházející z empirických šetření jiných subjektů a teoretické stati, které souvisejí s tématy výzkumu veřejnosti a jejího mínění a těží z paradigmat nabízených nejen sociologií, ale například též demografií, politologií, ekonomii, mediálními studii, soudobými dějinami etc.

Časopis vychází dvakrát ročně v nákladu 700 výtisků.

Naše společnost online: <http://www.cvvm.cas.cz>

Korespondenci zasílejte na adresu:

CVVM, SOÚ AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1 nebo na e-mail redakce.ns@soc.cas.cz.

Praha 2010

ISSN 1214-438X

SOÚ

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

